

T.C.
İNÖNÜ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLERİ ENSTİTÜSÜ

LİBYA'DA KADDAFİ DÖNEMİ:
YÖNETİM TARZI ve YARATTIĞI SORUNLAR
YÜKSEK LİSANS TEZİ

DANIŞMAN **HAZIRLAYAN**
Dr.Öğretim Üyesi Süleyman EKİCİ **Mehmet Ercan BALTALI**

MALATYA-2019

T.C.
İNÖNÜ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLERİ ENSTİTÜSÜ

LİBYA'DA KADDAFİ DÖNEMİ:
YÖNETİM TARZI ve YARATTIĞI SORUNLAR

YÜKSEK LİSANS TEZİ

HAZIRLAYAN
Mehmet Ercan BALTALI

DANIŞMAN
Dr. Öğr. Üyesi Süleyman EKİCİ

MALATYA-2019

T.C
İNÖNÜ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

**LİBYA'DA KADDAFİ DÖNEMİ: YÖNETİM
TARZI VE YARATTIĞI SORUNLAR**

YÜKSEK LİSANS TEZİ

DANIŞMAN

Dr.Öğr.Üyesi Süleyman EKİCİ

HAZIRLAYAN

Mehmet Ercan BALTALI

Jürimiz 01.08.2019 tarihinde yapılan savunma sınavı sonucunda bu yüksek lisans/doktora tezini (oybirliği/oyçokluğu) ile başarılı bulunarak,Uluslararası Ana Bilim dalında yüksek lisans tezi olarak kabul edilmiştir.

Jüri Üyelerinin Unvan Ad Soyadı

1. Prof. Dr. Ahmet KARADAĞ
2. Dr. Öğr. Üyesi Süleyman EKİCİ
3. Dr.Öğr.Üyesi Ahmet TUNÇ

imzası

İNönü Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yönetim Kurulunun.....tarih ve
.....sayılı kararıyla bu tezin kabulü onaylanmıştır.

Prof. Dr. Mehmet KUBAT
Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürü

ONUR SÖZÜ

Dr. Öğr. Üyesi Süleyman EKİCİ danışmanlığında Yüksek Lisans Tezi olarak hazırladığım “Libya’da Kaddafi Dönemi: Yönetim Tarzı ve Yarattığı Sorunlar” başlıklı bu çalışmanın, bilimsel ahlak ve geleneklere aykırı düşecek bir yardıma başvurmaksızın tarafımdan yazıldığını ve yararlandığım bütün yapıtların hem metin içinde hem de kaynakçada yöntemine uygun biçimde gösterdiğimi belirtir, bunu onurumla tasdik ederim.

Mehmet Ercan BALTALI

TEŞEKKÜRLER

Bu tez çalıőmasının tamamlanmasında bana yardımcı olan danışman hocam Dr. Öğr. Üyesi Süleyman EKİCİ'ye, bu teze destek sunan Selçuk Üniversitesi Arő. Gör. Cihan DABAN'a, ablam Sümevra ÇELENK'e, Erus KOÇ'a ve Kafkas Üniversitesine teşekkür ederim.

LİBYA'DA KADDAFİ DÖNEMİ: YÖNETİM TARZI VE YARATTIĞI SORUNLAR

ÖZET

Bu çalışma, Kaddafi döneminde ekonomik anlamda zengin olan Libya'nın ekonomik eşitsizlik ve şiddet içerikli olaylarla gündemde olma sebepleri nitel içerik analizine dayanan tarihsel bir bakış açısıyla incelemeyi amaçlamaktadır. Buna ek olarak dış müdahalesinin gerçekleşmesi bakımından istisnai bir vaka olan 2011 Libya sivil savaşı da analiz edilmiştir. Bu bağlamda, bu tezde kriz ortaya çıkmadan önce ve sonra olmak üzere, Libya'da meydana gelen olayları daha derin bir şekilde ele alarak, ayaklanmanın arkasında yatan iç sebepleri ve sonrasında sivil savaşa evrimini; sivil savaş döneminde hem rejim tarafından hem de muhalifler tarafından yapılan tutuklamalar, kayıplar ve şiddet içerikli olaylar incelenmiştir.

Anahtar Kelimeler: Libya, Kaddafi, Şiddet, NATO, Ulusal Geçiş Konseyi

QADDAFI RULE IN LIBYA: REGIME MANNER AND PROBLEMS IT CREATED

ABSTRACT

Through a historical viewpoint built on qualitative content analysis, this study aims to investigate the reasons why economically rich Libya during Kaddafi period experienced economic inequality and violence. Additionally, the 2011 Libyan civil war is analyzed as an exceptional event when seen from the perspective of the 2011 foreign intervention. In this context, this thesis looks more deeply into the events that took place in Libya before and after the crisis erupted, paying attention to the domestic causes behind the rebellion and the turn thereafter towards civil war; arrests, disappearances and violent actions perpetrated by both the regime and opposition forces during the civil war have been investigated.

Key Words: Libya, Qaddafi, Violence, NATO, National Transitional Council

İÇİNDEKİLER

ONAY SAYFASI	iii
ONUR SÖZÜ.....	iv
TEŞEKKÜRLER	v
ÖZET.....	vi
ABSTRACT	vii
İÇİNDEKİLER	viii
KISALTMALAR	xi
BİRİNCİ BÖLÜM	1
1. GİRİŞ	1
1.1 Araştırmanın Konusu.....	3
1.2 Araştırmanın Amacı.....	3
1.3 Araştırmanın Hipotezleri	4
1.4 Araştırmanın Yöntemi ve Bilgi Derleme Araçları.....	4
1.5 Araştırmanın Sunuş Sırası	4
İKİNCİ BÖLÜM.....	6
2. LİBYA’NIN TARİHİ, COĞRAFYASI, SOSYAL VE EKONOMİK YAPISI... 6	6
2.1 Libya’nın Coğrafi Yapısı	6
2.2 Libya’nın Sahra Çölü.....	6
2.3 Libya’nın İklimi	7
2.4 Libya’nın Nüfusu ve Toplumsal Yapısı.....	7
2.5 Libya’nın Ekonomik Yapısı.....	9
2.6 Libya’nın Antik Tarihi.....	9
2.7 Arap Fetihleri ve İslam’ın Yayılışı	10

2.8 Osmanlı Devleti Döneminde Libya	10
2.9 İtalya Döneminde Libya	11
2.10 İtalyan'ın Libya Kolonisi.....	12
2.11 Libya'da Direniş ve Bağımsızlık	13
2.12 Bağımsızlık Sonrası Libya.....	14
ÜÇÜNCÜ BÖLÜM	15
3. MUAMMER KADDAFİ DÖNEMİ (1969-2011).....	15
3.1 1969-1973 Askeri Darbe Dönemi.....	15
3.2 Zawara Beyanı ve Yeşil Kitap Dönemi (1973-1986)	18
3.3 Kaddafi Dönemi Dış Politika.....	22
3.3.1 Libya-ABD İlişkileri	25
3.3.2 Lockerbie Faciası.....	27
3.3.3 Uluslararasılaşma Dönemi.....	31
3.4 Kaddafi'nin Rejimini Koruma Çabaları	33
DÖRDÜNCÜ BÖLÜM.....	38
4. ARAP BAHARI VE LİBYA İÇ SAVAŞI	38
4.1 Halk Hareketlerinin Başlaması	41
4.2 Halk Hareketlerindeki İsyancıların Profili.....	43
4.3 Silahlı Mücadele	45
4.4 Medyaya Uygulanan Şiddet.....	49
4.5 Ayaklanmalardan İç Savaşa Doğru Şiddet	52
4.6 NATO'nun Koruma Doktrini	56
4.7 Rejimden Kaynaklanan Kayıplar, Tutuklamalar ve İşkenceler	58
4.8 Muhalifler Tarafından Uygulanan Şiddet	61
4.9 Kaddafi'nin Ölümü	64
4.10 Kaddafi Sonrası Libya	65

BEŞİNCİ BÖLÜM.....	67
5. SONUÇ, BULGU VE ÖNERİLER.....	67
KAYNAKÇA.....	70

KISALTMALAR

ABD: Amerika Birleşik Devletleri

ACF : Arap Cumhuriyetleri Federasyonu

BM : Birleşmiş Milletler

BMGK : Birleşmiş Milletler Güvenlik Konseyi

CIA: Central Intelligence Agency (Merkezi İstihbarat Teşkilatı)

EPSA: Exploration and Production Sharing Agreement (Arama ve Üretim Paylaşımı Anlaşması)

FKÖ: Filistin Kurtuluş Örgütü

GSYİH: GayriSafi Yurt İçi Hasıla

GUK : Genel Ulusal Kongre

IMF: International Money Fond (Uluslararası Para Fonu)

MI6: Military Intelligence Section 6 (Askeri İstihbarat Bölüm 6)

NATO: North Atlantic Treaty Organization (Kuzey Atlantik Antlaşması Teşkilatı)

PKK : Partiya Karkeren Kurdistane (Kürdistan İşçi Partisi)

UGK: Ulusal Geçiş Konseyi

BİRİNCİ BÖLÜM

1. GİRİŞ

Etnik, dinsel ve ekonomik çatışmalar insan yaşamının bir parçasıdır. Çatışma ilgi, düşünce, ideolojiler, yönelimler, algılar ve eğilimlerdeki farklılıklardan kaynaklanan herhangi bir biçim veya çelişki olarak adlandırılabilir. Bu farklılıklar sonucu şiddet ve eşitsiz bir ortam belirir. Eğer çatışma toplumsal bir süreç olarak algılanıyorsa, onu çözmeye çalışmak topluma yararlı olacaktır. Bu çözüme her insan ilişkisinde olduğu gibi bu toplumsal süreçte de olması şarttır. Çözülmesi topluma faydalı olmasına rağmen bu çözüme sürecinde çatışmanın daha da ilerlememesi için gerekli bütün önlemler alınmalıdır. Çatışmalar bazen insanların gelecekte olabilecek olaylardan kaçınılmasını sağlayabilir. Afrika çatışmaların en çok yaşandığı kıtalardan biridir. Bu çatışmalar ciddi krizlere yol açmış ve birçok insanın evsiz kalmasına neden olmuştur. Çatışma Afrika'da birçok ülkede Avrupa devletlerinin kıtaya gelmesiyle başlamıştır. Afrika'da zengin hammadde kaynaklarının bulunması nedeniyle kıtaya müdahale edilmiş ve kıtadaki ülkelerde farklılıklar kullanılarak çatışma ortamları yaratılmıştır. Çatışmalar etnik kökenler, dini farklılıklar ve ekonomik faktörlerle çıkabilir.

Bir Afrika ülkesi olan Libya'da Kaddafi döneminde çatışmalar ve ekonomik eşitsizlik diğer Afrika ülkelerine göre farklı olmuştur. Kaddafi öncesinde Libya 1551 yılında Turgut Reis tarafından fethedilmiş ve 1912 yılına kadar Osmanlı Devletinin Afrika'daki en önemli eyaletlerinden biri olmuştur. 1951 yılında bağımsızlığını kazanana dek işgalci İtalya'nın yönetimi altında kalmıştır. Senusi şeyhlerinin liderliğinde İtalyanlara karşı direniş hareketleri başlamıştır. Bağımsızlık mücadelesi 1951 yılına kadar sürmüştür. 1951 yılında Libya Birleşmiş Milletler kararıyla bağımsızlığını kazanmıştır. Senusilerin önderi İdris es Senusi ülkenin ilk ve tek kralı olmuştur.

Senusi çok sert kararlar vermekten kaçınmamıştır. Kendi ailesinde olanları bile sürgüne göndermiştir. 1959 yılında ülkede petrolun bulunduğu döneme dek Libya, dış yardımlar dışında ciddi bir geliri olmayan çok fakir bir ülkeydi. Petrol gelirleri İdris döneminde halka yansımamış ve halkta büyük hoşnutsuzluklar yaratmıştır. Bu gelirler sayesinde kral ve ailesi zenginleşmiş, ancak Libya'nın fakir halkının hayatında bir şey değişmemiştir. İzlediği politikalar ve gelişen Arap milliyetçiliğini görmezden gelmesi birçok subay ve gelişen orta sınıftan ciddi tepki almasına yol açmıştır. 1969 yılında Kral İdris'in Türkiye'yi ziyareti sırasında, Mısır'ın başında bulunan Cemal Abdunasır hayranı, Arap milliyetçiliği ile sosyalizmin bir karması olan Nasırcılık fikrinden de

etkilenmiş olan Muammer Kaddafi ve arkadaşları bir askeri darbe yaparak yönetimi ele geçirmişlerdir (Bearman, 1986: 52).

Kaddafi, yönetimi ele geçirdikten sonra Üçüncü Evrensel Teori adını verdiği ve kendi ifadesiyle İslamiyet ve Sosyalizmi sentezleyen bir ideolojiyi benimsemiş ve 15 Nisan 1973 yılında Zawara beyanıyla ideolojisine engel olacak her şeyi ortadan kaldırmıştır. Bu doğrultuda mevcut hukuk sistemini askıya almış ve Şeriat hukukunu uygulamaya başlamıştır. Kaddafi'nin ilk dönemlerinde petrol gelirlerinden dolayı halkın kısmen refah seviyesi yükselmiştir. Zawara beyanından sonra ideolojisini uygulamak için Yeşil Kitap'ı yayınlamıştır. Refah seviyesi yükselen halk, Yeşil Kitabın uygulanmasıyla özgürlük adına her şeyden mahrum kalmıştır. Libya'da hükümete tepkiler artmış ve bazen çatışmalar şiddetlenmiştir (Nadhim, 2016: 12).

Çatışmalar, darbeler, ayaklanmalar Afrika ülkelerinin kimliği olmuştur. Genel olarak, kıtada birçok ülkede çatışma ortamlarının çıkışı dış etkenlere bağlı iken Libya'da Kaddafi döneminde bu durum ötekilerden farklı olmuştur. Kaddafi döneminde, Kaddafi Libya'daki mevcut konumunu korumak için ülke içinde sürekli bir çatışma ortamı oluşturmuştur. Ülkede birçok farklı yöntem kullanarak Libya'yı şiddetle ve ekonomik içerikli olaylarla 42 yıl yönetmiştir. Kaddafi bu süre zarfında kabileler arasında etnik bir çatışma, mezhep farklılıklarını kullanarak dini bir çatışma ve en sonunda kendine yakın olan kabileleri yönetime alarak kabileler arası bir ekonomik çatışma ortamı yaratmıştır. Ayrıca Kaddafi, zayıf bir devlet yapılanması istediği için siyasal parti faaliyetlerini yasaklamıştır. Bu çatışmalardan, ekonomik eşitsizlikten, şiddetten ve demokrasi yoksunluğunda boğulan halk, Arap Baharıyla başka bir çatışma ortamında daha fazla şiddete maruz kalmıştır (<https://ankasam.org/arap-baharinin-derin-celiskisi-libya-ornegi/>).

Şiddet içerikli olaylarla çok gündemde olacak olan 2011 yılındaki Libya Sivil Savaşı da bu tezin konuları arasındadır. Halk hareketlerinin ülkeye yayılmasını engellemek amacıyla rejim tarafından çok sert önlemler alınmıştır. Ayaklanmalar sırasında halka ateş açılmış ve onlarcası eylemler sırasında öldürülmüştür. Halk hareketleri bir sivil savaşa evrilmiş ve şiddet ülkenin her tarafında görülmeye başlamıştır. Barışçıl protestolarla başlayan eylemler bu önlemler sonrası silahlı çatışmaya dönüşmüştür. Kaddafi kuvvetleri, NATO müdahalesi gerçekleşinceye kadar halka gözdağı vermek amacıyla muhaliflerin çoğunu tutuklamış, işkence etmiş ve öldürmüştür. Buna karşılık bir süre sonra muhalifler de ele geçirdikleri bölgelerde Kaddafi taraftarlarına ve yabancı uyruklu göçmenlere şiddet uygulamışlardır. Libya'da şiddetin insan haklarını ihlal

edecek seviyelere gelmesi nedeniyle Birleşmiş Milletler müdahale kararı almıştır. Bu müdahale NATO tarafından gerçekleştirilmiştir. Fakat NATO'nun da hava saldırıları sırasında masum siviller öldürülmüştür (<https://www.bbc.com/turkce/haberler/libyacostanalysis>).

Bu çalışmada, Kaddafi döneminde Libya'nın ekonomik eşitsizlik ve şiddet içerikli olaylarla gündemde olma nedenleri incelenecektir. Bu araştırmanın Birinci Bölümünde sırasıyla araştırmanın konusu, araştırmanın amacı, araştırmanın yöntemi ve bilgi derleme araçları ve sunuş sırası yer almaktadır.

1.1 Araştırmanın Konusu

Bağımsızlık savaşları; sömürgecilere, emperyalistlere ve ezen devletlere karşı verilen uzun ve kırıncı savaşlardır. Bağımsızlık savaşları bazen kendisi için mücadele edilenin kazanılmasından sonra da sürebilir. Libya örneği bu açıdan ilginçtir. Araştırmanın konusu bu cümlelerde saklıdır. Bağımsızlık sonrası başa gelen Kral İdris ve darbeyle İdris'i deviren Kaddafi döneminde de halk, kendi ülkesinde bağımsızlık savaşı vermeye devam etmiştir. Demokrasiden ve eşitlikten mahrum kalan halkın direnişi ve halka uygulanan şiddet bu çalışmada incelenecektir. Libya'da Kaddafi Dönemi: Yönetim Tarzı ve Yarattığı Sorunlar adlı bu çalışma, bağımsızlık savaşından 2011 yılına kadar gelinen dönemi ele almaktadır. Bu bağlamda, petrol ve doğal gaz bakımından zengin olan Libya'nın nasıl ekonomik eşitsizlik ve şiddet içerikli olaylarla gündemde olduğunun sebeplerine değinilmiştir.

1.2 Araştırmanın Amacı

Bu çalışma, Kaddafi döneminde ekonomik anlamda zengin olan Libya'nın ekonomik eşitsizlik ve şiddet içerikli olaylarla gündemde olma sebeplerini nitel içerik analizine dayanan tarihsel bir bakış açısıyla incelemeyi amaçlamaktadır. Ekonomik eşitsizliğin ve şiddetin temelinde birçok neden gösterilebilir. Bunlardan ilki, Kaddafi'nin göreve geldikten sonra mevcut konumunu korumak, dış politikası olan Arap Birliği Federasyonunu gerçekleştirmek ve kendine karşı siyasi alanda muhalif çıkartmamak için siyasal parti faaliyetlerini yasaklamasıdır. İkincisi, Kaddafi'nin kabileler üzerinden böl yönet sistemini uygulayarak ülkede bir çatışma ortamı yaratmasıdır. Üçüncüsü ise kabileler arası ekonomik eşitsizliğin görmezden gelinmesidir. Libya'da işgücünün büyük çoğunluğu yabancı göçmenler tarafından karşılanırken, devlet dairelerine istihdamlar Kaddafi'ye yakın olan kabilelerden yapılmıştır. Diğer kabilelerin bu tür

istihdamlardan faydalanamaması ekonomik eşitsizliğin ve şiddetin artmasının başlıca etmenleri arasında gösterilebilir.

1.3 Araştırmanın Hipotezleri

Hipotez (Varsayım) 1: Kaddafi sonrası Libya’da çatışmaların şiddetlenmesinde Kaddafi dönemi oluşturulan zayıf devlet yapısının etkisinin devam etmesidir.

Hipotez (Varsayım) 2: Kaddafi’nin kabileler üzerinde uyguladığı böl yönet sisteminin günümüz Libya’ında etkilerinin devam etmesi şiddet ve ekonomik eşitsizlik ortamını etkilemiştir.

1.4 Araştırmanın Yöntemi ve Bilgi Derleme Araçları

Bu çalışma metinden geçerli çıkarımlar yapmak için kullanılan araştırma yöntemi olan nitelik içerik analizine göre yazılmıştır (Weber, 1990: 9). Libya iç savaşındaki olayları değerlendirmek için kitaplar, dergiler, gazeteler, makaleler ve Uluslararası Af Örgütünün belgeleri kullanılmıştır. Bu tez de ayrıca, Kaddafi döneminin dinamiklerini açıklamak için tarihsel yorumlama ve betimleme metotları kullanılmıştır.

1.5 Araştırmanın Sunuş Sırası

Bu araştırmanın içeriğini özetleyecek olursak, ikinci bölümde Libya’nın coğrafi koşulları, nüfusu, etnik yapısı, antik tarihi ve Arap fetihlerinden Kaddafi döneminde kadar geçen süre tarihsel bir betimleme yöntemiyle açıklanmıştır. Ayrıca bu bölümde İtalyan kolonisi döneminde Libya’nın gösterdiği direniş, direniş sonrasında kazandığı bağımsızlık ve sonrası ele alınmıştır.

Üçüncü bölümde, Kaddafi’nin 42 yıllık döneminde 2011 sivil savaşının çıkmasına neden olan dönemin özellikleri ve dinamikleri tarihsel analiz yöntemiyle açıklanmaya çalışılmıştır. Bu bölüm Kaddafi’nin 1969 yılında askeri darbeye iktidara geldiği dönemden 2011 yılında ölümüne neden olan halk hareketlerine kadar olan dönemi kapsar. Bölüm başında, Kaddafi döneminin ilk on yılına damgasına vuran Arap milliyetçiliği ve bu doğrultuda izlediği dış politikası analiz edilmiştir. Ardından Yeşil Kitap’ın çıkışı ve topluma, yönetime ve ekonomiye olan etkileri anlatılmıştır. Bölüm Libya’ı dünya ile izole eden yaptırımlar ve reformlar dönemi ile devam etmektedir. Son olarak rejimin neoliberal dünya ekonomisine uyum sağlama çabalarına değinilmiştir. Bölüm Şubat 2011 yılında Libya’da halk hareketlerinin başlamasıyla sona ermektedir.

Dördüncü bölümde, Arap baharı, Libya Sivil Savaşı ve yaşanan şiddet içerikli olaylar analiz edilmiştir. Arap baharı ve Libya Sivil Savaşına olan etkileri ve sivil savaşın çıkmasına neden olan etmenler açıklanmaya çalışılmıştır. Devamında NATO'nun müdahalesi ve sivil kayıpların çok yaşandığı şiddetin tırmandığı savaş dönemi anlatılmıştır. Bu dönemde yaşanan illegal tutuklamalar, kayıplar ve uygulanan şiddet ayrıntılı olarak açıklanmaya çalışılmıştır. Sadece Kaddafi rejiminin uyguladığı şiddet değil aynı zamanda muhalifler tarafından gerçekleştirilen şiddet içerikli olaylar da analiz edilmiştir.

İKİNCİ BÖLÜM

2. LİBYA'NIN TARİHİ, COĞRAFYASI, SOSYAL VE EKONOMİK YAPISI

Bu bölümde Libya'nın coğrafyası, iklimi, nüfusu, toplumsal yapısı, ekonomik yapısı ve bağımsızlığını kazanana kadar geçirdiği dönem incelenmektedir.

2.1 Libya'nın Coğrafi Yapısı

Libya, topraklarının %90'ı sahra çölünde olan bir Kuzey Afrika ülkesidir. Kuzeyde Akdeniz, doğuda Mısır, güneydoğuda Sudan, güneyde Çad ve batıda Tunus ve Cezayir ile komşudur. Libya Sirenayka, Fizan ve Trablus gibi üç tarihi bölgeyi içermektedir. Libya yaklaşık 1,8 milyon kilometre karelik bir alana sahiptir. Ayrıca Libya kapladığı alan bakımından Afrika'nın dördüncü büyük bölgesidir (1.759.540 kilometrekare). Libya'nın toplam nüfus sayısı 6,5 milyondur ve Libya kuzeyde 19° ve 34° enlemleri ile 9° ve 26° boylamları arasında yer alır (Alnohy, 2001: 55). 2285 metre yükseklik ile Bette dağı Libya'nın en yüksek yeridir. Kam ve Ramba gibi küçük akarsuları vardır. Topraklarının çok az bir kısmı tarıma elverişlidir (<http://www.enfal.de/libya.htm>). Al Jifarah Ovası ve batıda bulunan Nafusa Platosu'nda gri-kahverengi verimli topraklar vardır. Ancak aşırı sulama toprak tuzluluğunun artmasına neden olmuştur. Doğuda, Ahđar Dağları ile deniz arasında uzanan Barce ovasının toprakları hafif ve bereketlidir. Kıyı deltalarında ve büyük vadilerinde zengin alüvyal topraklar bulunur. Sahara'nın sınırlarında, hayvancılık ve aşırı otlatma toprağı ciddi şekilde tüketmiştir. Ülkenin geri kalanı aşınmış kum veya taşlı çöl ile kaplıdır. Bu bölgelerdeki topraklar az miktarda organik madde içermektedir (<https://www.britannica.com/place/Libya>).

2.2 Libya'nın Sahra Çölü

Ülkenin büyük bir bölümünü kaplayan Sahra çölü, dünyanın en kurak bölgelerinden biridir. Bazı bölgelerde özellikle iç kesimlerde yağmur çok nadir görülür. Libya çöllerinde sıcaklık çok yüksek derecelere çıkabilir ve 1992'de olduğu gibi 57,8 °C ye kadar ulaşabilir. Mısır ve Sudan gibi ülkelere yakın olan Libya Çölü'nün iç kısımlarında etrafı çok sayıda dağlarla ve platolarla çevrili az sayıda dağınık ve ıssız vahalar vardır. Yirminci yüzyılın ortalarında petrolün keşfedilmesi, büyük miktarlarda yer altı sularının bulunmasına da yol açmıştır (Alnohy,2001: 13). Sahra dışından çıkan birkaç nehir, çölün hem yüzey suyuna hem de yeraltı suyu rejimlerine katkıda bulunur. Güneye doğru tropik dağlık bölgelerde yükselen nehirler özellikle belirgindir: Nil'in ana kolları

Sahara'da birleşir ve nehir çölün doğu kenarı boyunca Akdeniz'e doğru akar.Yüksek sıcaklık ve kuraklık koşullarından dolayı Libya Çölü'nde bitki yaşamı çok kısıtlıdır (<https://www.ekopangea.com/2017/09/08/sahra-colu/>).

2.3 Libya'nın İklimi

Libya, genel olarak ilkbahar ve kış aylarında ılıman; yaz aylarında ise çok sıcak bir havaya sahiptir. Kuzeyinde ılıman Akdeniz iklimi güneyinde ise kışları soğuk, yazları sıcak geçen ve ülkede çok geniş bir alana yayılan çöl iklimi vardır. Kuzeyde Akdeniz iklimi bölgesinde ortalama yıllık sıcaklık 19.4°C, maksimum sıcaklık 24.1 °C ve minimum sıcaklık 14.6 °C'dir. Yine aynı bölgede yıllık ortalama yağış 188.0 mm/yıl, yıllık ortalama buharlaşma ise 1504 mm/yıl'dır (Abd El-Aziz, 2018). Güneydeki çöl iklim bölgesinde yağış çok nadir görülür. Güneyde gece ve gündüz arasındaki aşırı ısı farkından dolayı fiziksel çözünmeyle oluşan çöl toprakları tarıma elverişli alanlar değildir.

Kuzeyde dağların kıyıya dik uzandığı bölge ile önemli şehirlerin de bulunduğu Akdeniz kıyı şeridi dışında kalan bölgelerde çöl iklimi hakimdir. Akdeniz kıyısı şeridi bitkilerin yetişmesine yeterli olacak miktarda yağış alır (Nur, 1999: 222). Güneye doğru denizin ve nemin etkisinden uzaklaştıkça sıcaklık yükselir. Sıcaklık güneyde özellikle Ağustos ve Eylül aylarında Akdeniz'den gelen nemli havanın etkisiyle oldukça yüksektir. Kıyı şeridinde hakim rüzgarlar mevsimlere bağlı olarak ikiye ayrılır. Biri yaz mevsimi ortalarında doğudan, güneydoğudan ve kuzeyden esen rüzgarlar iken, diğeri kış aylarında kuzeydoğudan, batı ve güneyden esen rüzgarlardır. Rüzgarlar, mevsimsel olarak sıcak, kuru ve kumlu fırtınalar halinde gelir (Alnohy, 2001: 15).

2.4 Libya'nın Nüfusu ve Toplumsal Yapısı

Ülke nüfusu, başkent Trablus ve ikinci büyük şehri olan Bingazi gibi kıyı şehirleri boyunca yoğunlaşmıştır. Libya'nın nüfusu oldukça gençtir. Nüfusun yarısından fazlası otuz yaşın altındadır. Yirmi birinci yüzyılın başlarında, Libya'nın nüfusunu büyük ölçüde ülkeye geçici işçi olarak gelen yabancı göçmenler oluşturur. Libya'nın toplumsal düzeninin temelinde halkların gruplaşmasına izin veren ve bir sosyal örgütlenme şekli olan kabileler vardır. Kabilelerin çoğunluğu tek bir coğrafi bölgede yoğunlaşmış, ancak bütün kabilelerin üyeleri ülke genelinde farklı şehirlerde bulunabiliyor. Örneğin Bingazi şehri, birçok farklı kabile üyesine sahip karma bir şehir olarak kabul edilir. Libya'da nüfusun çoğunluğu kabile üyesidir. Kabile üyeleri kabilelerine güçlü bir sadakat

duygusuyla bağılıdır. Libya'daki kabileler arasında dayanışma, ılımlılık ve hoşgörü egemen olmuştur. Kabileler ayrımcılığı ve aşırılığı red ederek toplumun dağılmasını engellemeye çalışmışlardır (<https://www.fes.org.ma /common/pdf/FES.pdf>). Araplar ve Berberiler gibi büyük kabileler, siyasi ve toplumsal hayatta etkilidirler (<http://www.aljazeera.com.tr /haber-analiz/asiretler-ulkesi-libya>). Dayanışma gibi değerler Libya'lı Arapların ve Berberilerin derinliklerine kök salmıştır. Ülkenin resmi dili Arapçadır. İngilizce uluslararası ticaret ve siyaset alanında ikinci bir dil olarak kullanılıyor. Fakat hükümet Arap milliyetçiliğini benimsediği için Batının ülke üzerindeki etkilerini azaltmıştır (<https://www.britannica.com/place/Libya#ref46541>). Libya nüfusunun %97'si Sünni Müslümandır. Geriye kalan %3'lük kısmı ise Hristiyanlar, Hindular, Bahailer, Ahmadi Müslümanlar, Budistler ve Yahudiler oluşturur (<https://www.globalsecurity.org/ military/world/libya/religion.htm>).

Kaddafi döneminde hükümet son derece baskıcı ve otoriter olmuştur. Libyalılar toplumlarını muhazakar olarak nitelendirmektedir. Kaddafi kırk yıldan fazla bir süre Libya'ya hükmetmiştir. Diktatörlük döneminde halkın kolektif yaşam tarzını, kültürünü ve medyasını etkilemiştir. Yazılarında ve konuşmalarında Libyalıların nasıl davranması ve düşünmesini gerektiğini vurgulamıştır. Kaddafi, bu şekilde Libya toplumunda yaşamın her alanını etkisini altına almıştır. Baskı rejimi döneminde çocukları ve üniversite öğrencilerini bağımsız düşünmeleri için eğitmek imkansız hale gelmiştir. Libyalılar bazılarına göre Kaddafinin tüm mahkumları olarak da tanımlanmıştır (<https://fanack.com/libya/society-media-culture/society/>).

Libya'da kadınlar Kaddafi dönemi öncesi toplumsal ve sosyal alanlarda daha aktif yaşamışlardır. 1920 yılında oy kullanma hakkı kazanana kadınlar, bu dönemden sonra Kaddafi dönemine dek politik hayatta da varlıklarını devam ettirmişlerdir. Kaddafi döneminde Yeşil Kitap'ın yayınlanmasıyla kadınların politik ve sosyal hayatlarına bir dizi kısıtlamalar getirilerek kadınlar bu alanlarda pasif konuma getirilmiştir. Kaddafi kadınların finansal bağımsızlıklarını kazanmalarını engellemiştir. 2011 yılında verilen bağımsızlık mücadelesinde kadınlar aktif rol oynamışlardır. Fakat halk hareketleri öncesinde ve sonrasında kadınların pozisyonunu değiştirecek herhangi bir çalışma yapılmamıştır (<http://www.genderconcerns.org/country-in-focus/libya/the-situation-of-women-in-libya/>).

Kuzey Afrika'nın ve Libya'nın en eski yerlileri Berberilerdir. Berberiler yoğun olarak Nafusa bölgesinde ve Zuwara'da yaşamaktadırlar. Kendilerine ait dilleri ve farklı yaşam kültürleri vardır. Hayvancılıkla uğraşırlar ve göçebelerdir. Kaddafi döneminde baskı

altında kalmışlardır. Kendi dillerini kullanmaları yasaklanmıştır. Çocuklarına Berberice isim vermek yasaklanmıştır. Bu baskılar altında sürekli bir bağımsızlık mücadelesi vermişlerdir (<https://fanack.com/libya/population/#ethnic>).

2.5 Libya'nın Ekonomik Yapısı

Libya kişi başına düşen on dört bin dolarlık milli geliriyle, Afrika'da en yüksek gelire sahip devletlerden biridir. Petrol gelirleri Libya'nın ana gelir kaynağıdır. 21. yüzyılın başlarında, petrol ve doğal gaz, ulusal gelirin yaklaşık dörtte üçünü ve ülkenin ihracat gelirlerinin neredeyse tamamını oluşturmuştur. Muammer Kaddafi (1969–2011) döneminde hükümet, ekonomi üzerinde güçlü bir denetim uygulandı. Petrol endüstrisi 1970'lerde millileştirilmiştir. Ülkenin ağır petrol bağımlılığını azaltmak için ekonomik politikada, tarım ve endüstriye yatırımları vurgulamıştır. 1980'lerde düşen petrol gelirleri ise, planlanan gelişmelerin sık sık revize edilmesine ve gecikmesine neden olmuştur. 1980'li yılların sonlarında başlayan, ekonomik politikaları liberalleştirmek ve özel teşebbüsleri teşvik etmek için tasarlanan iç reformlar, 21. yüzyıla kadar devam etmiştir (<https://www.britannica.com/place/Libya#ref46541>).

Günümüz Libya'sında ekonomi geçmişe oranla daha kötü durumdadır. Ekonominin tüm yönleriyle ilgili karşılaştırılabilir veri eksikliği nedeniyle Libya 2019 Endeksinde yer almamıştır. Resmi hükümetin ekonomik verilerinin derlenmesi yetersiz kalmıştır ve Endeks derecelendirmesinin dayandığı uluslararası kaynakların çoğu tarafından bildirilen veriler hükümet tarafından hazırlanamamıştır. Libya ekonomisi siyasi istirsizlik ve hizipsel çatışmalar gibi nedenlerden dolayı kırılgan ve düzensiz olmuştur. Hükümet milislerin silahsızlandırılmasından dolayı ekonomik reformları uygulamakta gecikmiştir. İşsizlik %17, enflasyon ise %28 oranındadır (<https://www.heritage.org/index/country/libya>).

2.6 Libya'nın Antik Tarihi

Antik Mısırlılar, Mısır'ın batısındaki bölgede yaşayan halkı, Libya'nın en eski yerlileri olarak bilinen Berberilerin ataları olan Lebü kabilesi olarak bilirler. Lebü'ler, Libya'nın ilk yerli ahalisidir. Bu kabileden ilk defa milattan önce on üçüncü yüzyılda Mısır'ın on dokuzuncu hanedanına mensup dördüncü firavun olan Merneptah'a atfedilen yazıtlarda rastlanılmıştır. Lebü isminden Libya adı türetilmiştir. Bu isim Mısırdaki, Kuzey Afrika ve Mısır'ın batısını ima etmek için kullanılmıştır. Libya, antik dönemde Yunanlılar tarafından bir kıta adı olarak kullanılmıştır. Libya adı İslam literatüründe kullanılan bir

isim değildir. Müslümanlar döneminde Trablus ve Bingazi isimleri kullanılmıştır (Ceviz, 2011: 81).

Milattan önce sekizinci yüzyılda Libya'nın kuzeyi Fenikeliler tarafından ele geçirilmiştir. Fenikeliler Akdeniz kavmidir ve bir deniz kavmi olarak ticaretle uğraşmışlardır. Akdeniz'de etkin oldukları dönemde kendi ülkelerinde Asurlar, Persler ve Yunanlılar ile çatışma halinde olmaları, ülkelerinde dar tarım alanlarına sahip olmaları ve artan nüfusu gibi sebeplerden dolayı Kuzey Afrika'da şehirler inşa etmişlerdir. Trablus, Lubda ve Sabratha gibi önemli şehirler kurulmuş ve sınırları Sirenayka bölgesine kadar genişlemiştir. Fenikelilerin ticareti, Afrika'nın değerli madenlerine ulaşılması daha kolay olduğu için Libya'nın batı sahillerinde gelişmiştir (Break, 1988: 40-41). Fenikelilerden sonra bölgeyi altıncı yüzyılda Bizanslılar eline geçirmiş bu bölgede askeri giderlerini karşılamak için halka ağır vergiler yüklemiş ve su yolları gibi hizmetleri azaltmışlardır. Bizans'ın kıyılardaki egemenliği Libyalı yerli halkın kıyılara ulaşmalarını geciktirmiştir. Yedinci yüzyıla kadar Bizans egemenliği etkinliğini sürdürmüştür, sonrasında da zayıflamaya başlamış, isyanlar çıkmış ve Müslümanların etkileri artmaya başlamıştır.

2.7 Arap Fetihleri ve İslam'ın Yayılışı

İslam, yedinci yüzyılda fetih komutanlarından Amr bin As'ın ve birliğinin Sirenayka şehrini istilasıyla Libya'ya girmiştir. Bu dönemde Libya'yı kontrol eden Bizans İmparatorluğu askeri giderlerini karşılamak için yerel halka ağır vergiler yüklemiştir. Ekonomik eşitsizliğin ve şiddetin yoğunlaştığı bu dönemde İslam ordularının bölgeyi işgali ile halk ve köylüler ardı ardına İslam dinini kabul etmiştir. Aslında yerel halk da Bizans imparatorluğuna karşı birçok kez isyan etmiş fakat düzenli bir ordusu olmadığı için isyanlar bastırılmıştır (Mahmud, 1997: 24-27). Sirenayka'dan sonra Trablus Halife Osman'ın kardeşi Abdullah bin Sa'd tarafından 40.000 Arap savaşçısıyla fethedilmiştir. 663 yılında Fizan bölgesinde de Berberilere karşı üstünlük alınınca Libya topraklarında Arap egemenliği başlamış oldu. Böylelikle İslam yerel kabileler arasında yayılmaya başladı. Arap egemenliği sırasında Emeviler, Abbasiler ve sonra Fatimiler bu topraklarda hüküm sürmüşlerdir.

2.8 Osmanlı Devleti Döneminde Libya

Osmanlı Devleti'nin Kuzey Afrika'ya teması 15. yüzyılda başlamıştır. İspanya'nın işgali altındaki Trablusgarp, İspanya'nın baskısından kurtulmak için iki kez Osmanlı

Devleti'ne heyet göndermiştir. 1510'daki ilk ve 1519'daki ikinci heyet İstanbul'dan yardım istemişlerdir. Osmanlılar, Trablus'a yardım etmeyi kabul etmiştir. Akdeniz'de Osmanlı hâkimiyetini sürdüren Amiral Turgut Reis Trablus'a bir deniz seferi düzenlemiştir. Böylece 15 Ağustos 1551'de Trablus ele geçirilmiş ve Osmanlı Devletine bağlanmıştır. Trablus bir süre İstanbul'dan yönetildi. Ancak, 16. yüzyılın değişen ekonomik dengeler nedeniyle bölgenin İstanbul tarafından değil yerelden yönetilmesine karar verilmiştir (Elmangoush, 2015: 7-8).

Libya, İspanya işgali döneminde bir dizi çatışma ve kaos ortamıyla boğuşmuştur. Osmanlı İmparatorluğu'nun Libya'ya yerleşmesiyle, hem kargaşa ortamı azaltılmış hem de barışçıl bir çevre kurulmuştur. Turgut Reis'in 1553-1565 yılları arasında beylerbeyi olduğu dönemde hem nüfus artmış hem de insanlara eşit muamele yaparak, herkesin sorumluluklarına dikkat ederek, barışçıl bir atmosfer oluşmuştur (Mangan & Murtaugh, 2014: 9-11).

17. yüzyıl, Osmanlı İmparatorluğunun duraklama dönemi olmuştur. Bu dönemde Osmanlılar pek çok iline fazla ilgi göstermemiştir. Libya da bu illerden biri olmuştur. Öte yandan, Osmanlı Devleti'ndeki iç karışıklık bu illerde etkili olmamıştır. 18. ve 19. yüzyıllarda, Osmanlı İmparatorluğu'nun gerilemesi ve dağılması, Osmanlı'nın Kuzey Afrika'ya ilgisini azaltmıştır. Osmanlı'nın bölgedeki etkisizliği iç karışıklıklara ve isyanlara neden olmuştur. Bu isyanlar sırasında Trablusgarp ve Bingazi ayrı sancaklar olmuşlardır. Osmanlı Devleti'nin en büyük sınavı ve yenilgisi, 1877-1878'de Rusya ile yapılan savaştır. Osmanlı Devleti'nin yenilgisi üzerine sömürge güçleri 1884-1885 yıllarında biraraya gelerek Afrika'nın bölünme planını yaptığı Berlin Afrika Konferansını düzenlemişlerdir (Daban, 2017: 47).

2.9 İtalya Döneminde Libya

Avrupa sömürge güçleri Osmanlı İmparatorluğu'nun varlığı nedeniyle Afrika'ya müdahale edememişlerdir. Fakat Osmanlıların geri çekilmesiyle birlikte, kıtanın tamamı hiç yaşanmamış bir durumla karşılaşmıştır. Acımasız şiddet, insanlığa karşı suçlar ve benzeri olayların yayılması Afrika'yı beklenmedik bir duruma sokmuştur. Bütün bunlar sömürgeci Avrupa devletleri tarafından yapılmıştır. Sömürge kelimesinin anlamı, çatışma, karışıklık, savaş, huzursuzluk, ekonomik eşitsizlik, insanları birbirlerine düşürmek ve soykırıma yol açmak anlamına gelmektedir (Gazzini, 2009). Sömürgeciliğin temel amacı, hammadde kaynaklarını ele geçirmektir. Sömürgecilik Libya'nın petrol zenginliklerinin istismar edilmesine ve her türlü kötü muameleye

maruz kalmasına neden olmuştur (Daban, 2017: 29). Sömürge devleti İtalya'nın ağırlıklı olarak istediği alan Kuzey Afrika bölgesiydi ve nitekim 1911'de Kuzey Afrika'da bulunan Libya'yı Osmanlı'nın hem ekonomik olarak hem de askeri açıdan zayıfladığı bir dönemde işgal etmişlerdir. Aslında İtalya, Libya'yı işgal etme kararını 1911'den önce almıştır. 1909 yılında İtalya ve Rusya imzaladıkları Racconigi Antlaşması ile Rusya İtalya'nın Trablusgarp'taki menfaatlerini, İtalya ise Rusya'nın boğazlardaki menfaatlerini tanımış, karşılıklı güven ve destek sözleri iki ülkeyi de rahatlatmıştır (<https://www.haberturk.com/haber/haber/994716-trablusgarp-savasi>).

Sömürgeci İtalya Libya'yı işgal ettikten sonra sırasıyla Balkan Savaşları ve Birinci Dünya Savaşı başlamıştır. 1912 yılında başlayan Balkan Savaşlarına asker göndermek zorunda kalan Osmanlı Libya'dan geri çekilmek zorunda kalmıştır ve bu yüzden 1912 yılında Uşi Antlaşmasıyla Trablusgarp İtalya'ya bırakılmıştır. Birinci Dünya Savaşı'nda, İtalya aslen Üçlü İttifak'ın yani Almanya, Avusturya-Macaristan ve Osmanlı İmparatorluğu'nun yanında olmuştur. Ancak Avusturya-Macaristan ile olan anlaşmazlıkları nedeniyle İtalya, Üçlü İtilaf ile yani İngiltere, Fransa ve Rusya ile birlikte savaşa katılmıştır. İtalya'nın da katıldığı Üçlü İtilaf grubu Birinci Dünya Savaşı'nı kazanmıştır. Savaş sonunda imparatorluklar yıkılmış yerine yeni devletler kurulmuştur. İtalya'nın düşmanı olan Avusturya-Macaristan İmparatorluğu ayrılmıştır. Osmanlı İmparatorluğu da savaştan sonra İtilaf kuvvetleri tarafından paylaşılmış ve işgale uğramıştır. Avusturya-Macaristan İmparatorluğu ve Osmanlı İmparatorluğunun güçsüz duruma düşmesi sonucu İtalya her anlamda güç kazanmış ve Libya'da İngiltere ve Fransa'nın müdahalesine kadar kalıcı hale gelmiştir (Hamilton ve Herwig, 2003: 1-7).

2.10 İtalyan'ın Libya Kolonisi

İtalya ile Libya arasında bir anlaşma imzalanmıştır. Trablus direnişçilerinin İtalya ile yaptığı anlaşmaya göre, Trabluslular için yeni bir meclis kurulmuştur. Öte yandan, yerli halka İtalyan vatandaşlığı ve vergi muafiyetleri verileceği görüşülmüştür. Ancak, bu tamamen sömürgeci bir zihniyettir. Çünkü Libya'da Libyalılara İtalyan vatandaşlığı vermek, Libyalıları kendi topraklarında yabancılaştırmak anlamına gelmektedir. Bu dönemde, Libya'da halka şiddetin uygulandığı bir hükümet anlayışı hakim olmuştur. Buna karşı Senusi Hanedanı İdris ve bir grup, böyle bir anlaşmayı kabul etmeyeceklerini belirten bir bildiri yayınlamıştır. Ancak İtalya geri adım atmamış ve bu

olay Libya'da direniş hareketlerine ivme kazandırmıştır. Bu direncin en önemli şahsiyetlerinden biri şüphesiz Ömer Muhtar olmuştur (Cresti, 2017: 29-35).

2.11 Libya'da Direniş ve Bağımsızlık

Afrika'da kolonizasyon bölgelerinde sömürge halkları ile sömürgeci güçler arasında çatışmalar çıkmış ve sömürgeci güçler çözülmeye başlamıştır. Çıkan çatışmalar bağımsızlık mücadelesine dönüşmüştür (Daban, 2017: 46). Kuzey Afrika ülkesi olan Libya da dekolonizasyon döneminde bağımsızlık mücadelesi vermiştir. Ömer Muhtar, İtalyanlara karşı direniş göstermek için kabileleri küçük gruplar halinde düzenlemiştir. Bu plan İtalya'yı birçok kez zor durumda bırakmıştır. Ömer Muhtar'ın bu planıyla İtalyanlar, sadece küçük gruplar halinde düzenlenen kabilelerle değil, tüm Libyalılara karşı savaşıyor olmuşlardır. Bu küçük kabile gruplarının İtalya'ya karşı iyi örgütlenmesi gerekmiştir. Ekonomik ve askeri yardıma ihtiyaç duyulmuştur. Ömer Muhtar ve Seyyid Muhammed İdris Senusi gizlice Mısır'a gitmiş ve yardım istemiştir. Ancak İdris, İtalya'nın Mısır için bir tehlike olabileceğini düşünerek yardım istemekten vazgeçmiştir. Bu gizli ziyareti öğrenen İtalyanlar, Ömer Muhtar ile temasa geçmiş ve İtalya'ya karşı mücadeleyi durdurması, barışçıl bir şekilde hareket etmesi halinde, kendisine en iyi fırsatları verileceğini ve Libya'da yaşamasına izin verileceği gibi bazı sözler verilmiştir. Bu sözlere cevap olarak, Ömer Muhtar, direniş hareketlerini daha da genişletmeye çalışmıştır. Bununla birlikte, direniş hareketlerini bastıran İtalya, 1931'de hem grupları dağıtmış hem de Ömer Muhtar'ı idam etmiştir. Bu gelişmeler doğrultusunda, sömürge döneminde ne barış ortamı ne de adalet sağlanmıştır (Dhont, 2012: 95-96).

İtalya'nın şiddet içerikli bir yönetim şekliyle hareket etmesi Libya'daki birçok insanın ölümüne, iç savaşların ortaya çıkmasına ve kabileler arasındaki ihtilafların artmasına neden olmuştur. İkinci Dünya Savaşı'na kadar Libya, İtalyan işgali altında kalmıştır. İtalya'nın genişlemesi İngiltere'yi ve Fransa'yı harekete geçirmiştir. İngiltere, Fransa ve İtalya arasında ihtilaflar çıkmıştır. İtalya'nın Fransa ve İngiltere'ye ait işgal bölgelerine saldırması İtalya'nın bölgeden atılmasıyla sonlanmıştır. Libya 1951'de bağımsızlığını kazanana kadar İngilizler tarafından yönetilmiştir. İngiliz sömürgeciliğinin yönetiminden barış ve adalet her zaman istenilen iki kavram olmuştur. 1951'de bağımsızlığını kazanan Libya, sömürge döneminden daha barışçıl ve haklı bir geçiş yapmıştır (Chivvis ve Martini, 2014: 13-16).

2.12 Bağımsızlık Sonrası Libya

Libya'nın bağımsızlığı, 24 Aralık 1951 tarihinde Seyyid Muhammed İdris Senusi önderliğinde İngiltere ve Fransa ile anlaşarak Bingazi'de ilan edilmiş ve bu bağımsızlık Birleşmiş Milletler tarafından onaylanmıştır. İdris anayasayla birlikte Birleşik Libya Krallığının başına geçmiştir. Ülke Trablusgarb, Sireneyka ve Fizan bölgelerinin birleşimi olup, kabilelerin işbirliğine dayanan fedaratif bir yapıda olmuştur. Krallık döneminde parlamento, Senato ve Temsilciler Meclisi'nden meydana gelen düalist bir yapı tarafından yürütülmüştür (Caner ve Şengül: 2018, 49-50)

Petrolün keşfine kadar dünyanın en fakir ülkelerinden biri olan Libya, dışardan finansal ve askeri destek almak zorunda kalmıştır. Bu doğrultuda 1953'te İngiltere ile Dostluk Antlaşması'nı imzalanmıştır. Bu anlaşma uyarınca İngiltere, Libya'yı dışarıdan gelen herhangi bir saldırıya karşı koruyacağına ve Libya'yı destekleyeceğine söz vermiştir. Buna karşı Libya'da İngiltere'nin bir üs kurmasına izin verilecek ve İngiliz askeri komutanları Libya askerlerini eğiteceklerdi. Libya'nın ekonomik sıkıntılarından dolayı İngiltere'ye böyle bir imtiyaz vermiştir. Dönemin şartlarına göre Libya böyle bir politika izlemek zorunda kalmıştır (Berry, 1989: 32-37).

İdris'in politikası hem yurt içinde hem de yurt dışında barışa yönelik olmuştur. Bu nedenle İdris şiddetten uzak hareket etmeye çalışmıştır. Bununla birlikte, 1959 yılında Libya'da petrol gibi önemli hammadde kaynaklarının bulunuşu, barış ve adalete zarar vermiştir. Libya kabilelerden oluşmaktadır. Kabileciliğin olduğu yerde iç karışıklıklar çıkarmak oldukça kolaydır. Kabileler arasındaki çatışmalardan yararlanmak basit bir politik durumdur. Kral İdris Parlamento üzerinde etkin olmuş ve orduyuda tümüyle denetimi altına almıştır. İdris, önemli görevlere zengin eşraf ile güçlü kabile reislerini getirerek, yönetimdeki ağırlığını korumaya çalışmıştır. İdris'in izlediği politikalar ve gelişen Arap milliyetçiliğini görmezden gelmesi birçok subay ve gelişen orta sınıftan ciddi tepki almasına yol açmıştır. 1959 yılında petrolün bulunması ile ülkenin zenginleşmesi sonucu, Kral ve yöneticiler hakkında söylentiler çıkmış ve bu durum İdris'in otoritesini sarsmıştır (Anderson, 1986: 68). 1969 yılında Kral İdris'in Türkiye'yi ziyareti sırasında, Mısır'ın başında bulunan Cemal Abdunhasır hayranı Muammer Kaddafi ve arkadaşları bir askeri darbe yaparak yönetimi ele geçirmiştir (https://www.bbc.com/turkce/ozeldos/yalar/2011/02/110225_profile_gaddafi).

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

3. MUAMMER KADDAFİ DÖNEMİ (1969-2011)

Bu bölümde, 2011'de Libya iç savaşının çıkmasına sebebiyet veren Kaddafi döneminin dinamiklerini ve benzersiz özelliklerini ortaya çıkarmak amacıyla, Kaddafi'nin Libya'daki kırk iki yıllık dönemi dört bölümde analiz edilmektedir. 1969 yılında gerçekleşen darbe ile ilk petrol krizi olan 1973 arasını kapsayan ilk bölüm darbenin hemen sonrasında yaşanan gelişmeleri içerir. İkinci bölümde Kaddafi'nin gerçekleştirmek istediği ideolojisini yansıtan Zawara beyanı ve Yeşil Kitabı analiz edilmektedir. Üçüncü bölümde Kaddafi dönemi dış politikası incelenmektedir. Bu dönemde Kaddafi Cemahiriyesi ile ABD ilişkileri, Lockerbie faciası, Libya'ya uygulanan yaptırımlar ve yeniden uluslararası topluma uyum sağlama çabaları incelenmiştir. Dördüncü ve son bölümde ise Kaddafi'nin rejimini nasıl ayakta tuttuğu ve ülke içinde rejimini korumak için ne tür çatışma ortamları yarattığı incelenmektedir.

3.1 1969-1973 Askeri Darbe Dönemi

Kral İdris, önceki bölümde de bahsedildiği gibi Libya'da petrolün keşfedilmesinden sonra özellikle son yıllarında yolsuzluk, kayıtsızlık ve adam kayırma gibi birçok nedenlerden dolayı ülkeyi etkili bir şekilde yönetememiştir. Kral İdris'in Batı ile yakın ilişkisi, Libya topraklarında yabancı askeri üslere izin vermesi, özellikle de bölgedeki Arap milliyetçiliğini artıran Altı Gün Savaşı sonrasında, monarşi ve ordu arasındaki gerilimi artırmıştır (Schiller, 2009: 161). 1 Eylül 1969'da gerçekleşen askeri darbe, Kaddafi'nin Libya'daki kırk iki yıllık döneminin başlangıcı olmuştur. Genç Subay Kaddafi'nin önderliğinde yapılan ve Senusi yönetimine son veren bu darbeye El-Fatah Devrimi denilmiştir (Ahmida, 2005: 78).

Ülkenin yeni liderleri Kaddafi ve ordudaki genç subay arkadaşları, Monarşi ile neredeyse hiçbir ilişkisi olmayan orta sınıftan ve daha az prestijli kabilelerden gelmişlerdir (Ahmida, 2005: 79). Bu nedenle, genç devrimcilerin devrimlerini gerçekleştirirken, popülist ve devrimci bir jargon kullanmaları şaşırtıcı olmamıştır. Kaddafi, Arap dünyasının bir kahramanı olarak görülen Nasır'ın kişisel hayranıydı ve bu yüzden Nasır'ın ideolojisi olan Arap milliyetçiliği ve Arap birliğini kurma düşüncesini devam ettirmek istemiştir. Bu doğrultuda yönetiminin ilk yirmi yılı boyunca Kaddafi, daha sonraki yıllarda Pan-Afrika birliği için vazgeçeceği Arap birliğini kurma amacıyla, Arap dünyasına birçok farklı birlik planı önermiştir (Vandewalle, 2012: 86). Genel olarak, Kudüs operasyonu adını verdikleri bu darbe kansız gerçekleşmiştir ve bu

darbede devrimciler ne halk tarafından ne de kral muhafızları tarafından ciddi bir muhalefetle karşılaşmışlardır. Bu durum halkın Monarşinin yolsuzluklarından ve yanlış yönetilmesinden memnun olmamasından kaynaklanmıştır (Harris, 1986: 14).

Kaddafi 1969 darbesi sonrası askeri alanda yüzbaşılıktan albaylığa terfi ettirilerek silahlı kuvvetlerin başına getirilmiştir. Kaddafi antikapitalist, antiemperyalist ve antisemitist görüşlere dayalı Nasır'ın Arap sosyalizmi ideolojisini kendisine ilke edinmiştir. Darbe oluşumunun üst düzey yetkilisi olarak monarşi rejimini kaldırmış ve yerine Libya Arap Cumhuriyeti'ni kurmuştur. Kaddafi döneminde ilk hükümeti Başbakan Mahmud Süleyman el-Magrib kurmuştur. Kaddafi, Darbeyi 1 Eylül Devrimi olarak tanımlamıştır. Darbeci grup darbeyi takip eden günlerde 12 kişilik bir Devrim Komite Konseyi kurmuş ve konseyin başına Albay Kaddafi getirilmiştir. Albay rütbesi aldıktan sonra silahlı kuvvetlerin başına getirilmiş olan Kaddafi bu şekilde hem silahlı kuvvetlerin hem de iktidarın başına geçmiştir. İktidara geldikten sonra, ilk işi başkenti Bingazi'den Trablus'a taşımak olmuştur. Kaddafi ülkedeki yabancılara ait tüm arazileri kamulaştırmış, yabancıların askeri üslerini ve birliklerini kaldırılmıştır. Monarşi hanedanının bütün üyeleri sınır dışı edilmiştir. İktidarının ilk yıllarında Kaddafi, kendisine karşı güç unsuru olacak herşeyi kaldırmak istemiştir. Bu yüzden Monarşi dönemi üst düzey kamu görevlilerinin, burjuva ve tüccar sınıfının mallarına kurduğu Halk Mahkemeleriyle el koymuştur (Olivieri, 2011: 15-17).

Kaddafi ilk dönemlerde bir tek petrol sektöründe bulunan üst düzey yetkililere dokunmamıştır. Petrol endüstrisi alanında yetenekli kişiler olmadığı için bu kişileri kullanmak istemiştir. Petrol endüstrisi Libya için hayati bir önem taşımıştır çünkü Libya'nın tek gelir kaynağı ve tek ihraç ürünü petroldü (Vandewalle, 2012: 88). Petrol gelirlerini kendi rejiminin devamını sağlamak ve politikalarını gerçekleştirmek maksadıyla millileştirmemiştir. Kendisine karşı çıkabilecek güç unsurlarını ortadan kaldırdığı için yönetimini meşrulaştırmaya ihtiyacı vardı. Devrimci rejim meşruluğunu artırmak için petrol gelirleriyle bir dizi sosyalist ekonomik politika izlemiştir. Bunlar sağlık koşullarının ve eğitim şartlarının iyileştirilmesi, asgari ücretin artırılması, faizsiz kredinin verilmesi ve ev yapanlara maddi destek verilmesi olmuştur. Yabancı sermayeye ve uzmanlığa bağlı petrol sektörünün yanı sıra, diğer sektörlerde göre Libya ekonomisi düşük yatırım ve vasıfsız işgücünden muzdarip olmuştur. 1969'da tarım ve imalat yalnızca ülkenin GSYİH'nin sırasıyla % 2,4'ü ve % 2'sini oluşturmuştur ve aktif nüfusun çoğu bu iki verimsiz sektörde kullanılmıştır (<https://tr.tradingeconomics.com/>).

Kaddafi, Batılı devletlere, özellikle de ABD'ye karşı olmasına rağmen, yönetiminin ilk on yılında, Batı ve ABD ile açık bir çatışma içine girmemiştir. Libya ekonomisinin petrole ve buna bağlı olarak Batının teknolojisine ve bu alandaki uzmanlığına yoğun bir şekilde bağlı olduğu gerçeğini göz önüne alarak rejim, Batı ile ilişkilerini rejimin ideolojisine ters olsa da sürdürmek zorunda kalmıştır (Campbell, 2013: 88).

Darbeden sonra genç Libyalılar, ordunun imkanları cazip geldiği için ve toplumsal anlamda saygı görülen bir meslek olarak gördükleri için orduya katılmışlardır. İşsizlik oranının çok yüksek olduğu dönemde, yüksek rütbeli tüm eski subayların ordudan çıkarılmasına rağmen ordunun büyüklüğü bir gecede neredeyse iki katına çıkmıştır (Vandewalle; 2012: 81). Orduya alımların büyük çoğunluğu Kaddafi rejimine sadık olan kabilelerden yapılmıştır çünkü yeni rejimin liderleri kendileri için güvenli bir ortam oluşturmak istemiştir.

Kaddafi, kendine özgü fikirleri nedeniyle ülke içindeki ve dışındaki İslamcılar tarafından eleştirilmiştir. Dönemin ulemaları Senusi monarşisine bağlılıklarını devam ettirmişlerdir. Bu nedenle devrimci rejim tarafından itibarsızlaştırılmışlardır. Fakat rejim bunu açık bir şekilde yapamamıştır. Gücün bütünüyle bir araya gelmesine kadar, bunun yerine alkolü yasaklamış, birkaç kilise ve gece kulübü kapatmış ve İslam'a olan bağlılığını göstermek için şeriat yasasını uygulamaya koymuştur (Doğan ve Durgun, 2012: 61). Bu şekilde İslami gruplardan tepki almamıştır ve zaman kazanmıştır. İslam yalnızca Kaddafi'nin inancı olmakla kalmamış, aynı zamanda rejimin hayatta kalmasını ve başarısını sağlamada çok önemli bir unsur olarak görülmüştür. 1969 Aralık ayındaki yeni Anayasa'ya göre, Kaddafi'den ve diğer önde gelen devrimcilerden oluşan Devrim Komuta Konseyi, ülkede en üst düzey siyasi otorite olarak belirlenmiştir.

Kaddafi, halkın yönetime katılması için çağrıda bulunmuştur fakat apolitik Libya vatandaşları arasında çağrısı ilgi görmeyince bu girişiminden vazgeçmiştir. Önceki modelin başarısızlığından dolayı, rejim aynı yıl Arap Sosyalist Birliği'nin kurulmasına yol açan ve daha sonra Arap Sosyalist Birliğini kurma fikri dışındaki tüm siyasi faaliyetleri yasaklayan daha kontrollü bir sistem oluşturmak istemiştir. Bu yasak ile siyasal muhalefetin yapılması illegal hale gelmiştir. Halkın yönetime katılımı ile tatmin olmayan Kaddafi, aşağıdan yukarıya bir hareketlilik olarak nitelendirilebilecek Halk Kongreleri'ni kurmuştur. Halk Kongreleri, halkın yerel düzeyde yönetime daha yoğun katılımı anlamına gelmekteydi. Kaddafi ülkede önemli ölçüde farklı bir sosyalleşme ve eğitime sahip olan alt ve orta sınıflardan elde edilen yerel temelli, genç bir liderlik yaratmak istemiştir. Bu şekilde ülkenin bürokratları yeni rejim tarafından kontrol altına

alınmıştır Sonuç olarak, hükümet yetkilileri oldukça genç ve deneyimsizdi ve daha da kötüsü, yerel düzeydeki devlet kurumlarının sayısının artması, ülkedeki mevcut karışıklığa ve kaosu artırmıştır (Vandewalle, 2012: 83-84).

İlk petrol krizi 1973'te gerçekleştiğinde, devrimci rejim ülke içindeki politik gücünü zaten sağlamlaştırmıştır. Ayrıca ekonomik anlamda Libya'da, yaşamın neredeyse tüm yönlerini devlet kontrolü altına alan ve gelecek yıllarda özel girişimcilik için neredeyse hiç yer bırakmayan bir devletleşme dalgası başlamıştır (Vandewalle, 2012: 93).

3.2 Zawara Beyanı ve Yeşil Kitap Dönemi (1973-1986)

Kaddafi 15 Nisan 1973'te halk devrimi olarak nitelendirdiği dikta rejiminin önündeki yasal engelleri aşmak için Zawara Beyanını ilan etmiştir. Rejim aleyhtarlarını, ülke bürokrasisini, aydınları, Arap milliyetçiliği ve sosyalizm karşıtı yerel yöneticileri tasfiye ederek, yerine halk komiteleri kurmuş ve kamulaştırma çalışmalarına başlamıştır (Hagger, 2009: 101-102). Zawara beyanı beş önemli maddeyi içermektedir. Bunlar yürürlükteki tüm yasaların kaldırılması, partizanların ve devrimin düşmanlarının yok edilmesi, Kültür Devrimi'nin ilanı, bürokrasinin ortadan kaldırılması ve halk devriminin yasal zemininin hazırlanmasıdır. Kaddafi halk devrimiyle Libya'da var olan bütün sistemleri yok saymıştır. Kaddafi, Zawara sonrası yüzlerce üniversite mezununu, yazarları, aydınları, gazetecileri ve muhalifleri yani rejimin görüşlerine muhalefet olan ve olabilecek herkesi tutuklatmıştır (Doğan; Durgun, 2012: 6).

Halk Devrimi'nin 1973'teki halk kongreleri ve komiteleriyle birlikte yürürlüğe girmesi üzerine Kaddafi, rejimin kararlarını meşrulaştırmak için Devrimi bir araç olarak kullanmıştır. Fakat bu ikili yönetim sistemi ülkede daha fazla karışıklık çıkarmış ve Devrimci Komite Konseyi içinde bir fikir çatışmasına neden olmuştur. Konsey, bir taraftan ülkenin politik ve ekonomik problemlerini teknokratik bir biçimde ele almak için daha ayrıntılı ve stratejik bir ekonomik plan isteyenler ile rejimin ideolojik hedeflerini takip etmek ve ülkenin kaynaklarını tüketmek isteyenler olarak fikir ayrılığına düşmüştür. Anlaşmazlık üzerine, ülke Ağustos 1975'te ilk kez darbe girişimine maruz kalmıştır. Başarısız darbe girişimi Devrimci Komite Konseyi muhafızları Beşir Havadi ve Ömer el- Muheysi tarafından düzenlenmiştir. Darbe yapmaya teşebbüs edenler Konseye muhalif olabileceklere gözdağı vermek amacıyla idam edilmiştir (Ahmida, 2005: 80). Darbe girişiminden kısa bir süre sonra Kaddafi, önümüzdeki yıllarda devrimin rehberi olacak olan Yeşil Kitap'ın ilk bölümünü yayınlamıştır. Kaddafi, özellikle geniş bir izleyici kitlesine hitap ettiği Yeşil Kitap'ta

İslam'a yönelik devrimini düzenlerken her zaman temkinli davranmıştır. Ancak İslam ve siyasetin ayrılamayacağına inanmıştır (Ayoub, 1987: 110). Bu nedenle, sosyal fikirleri ve politik eylemleri gerçekleştirmek için İslam, Kaddafi'nin başlıca odağı olmuştur.

Yeşil kitap üç bölümden oluşmaktadır ve bu bölümler farklı tarihlerde yayınlanmıştır. Demokratik problemlerin çözümü yani insanların otoritesi adlı ilk bölüm 1976 yılında, ekonomik problemin çözümü adlı ikinci bölüm 1977 yılında ve üçüncü evrensel teorisinin sosyal temeli adlı üçüncü bölümü ise 1979 yılında yayınlanmıştır. Yeşil Kitap'ın demokratik problemlerin çözümü adlı birinci bölümünde, Kaddafi demokrasiyi arada hiçbir aracı olmadan halkın kendi kendini denetlemesi olarak tanımlamıştır. Halk, halk kongreleri ve komiteleri aracılığıyla ülkenin idari ve bürokratik kurumlarından sorumlu olmuştur. Kaddafi kitapta temsili demokrasiye eleştiriler getirerek, temsili demokrasinin yanlış ve sahte bir demokrasiden ibaret olduğunu dile getirmiştir. Kaddafi'ye göre vatandaşların çoğunluğu oy verdiği kazanan parti tarafından yönetilirken geri kalanı oy vermediği halde yine aynı parti tarafından yönetilecekti (Kaddafi, 1983: 6). Kaddafi, gerçek demokrasinin ancak halk kongreleri ve komiteleri aracılığıyla halkın doğrudan hükümete katılımıyla sağlanabileceğini öne sürmüştür (Kaddafi, 1983: 22-25).

Libya'daki bu yeni yönetim sistemi, yerel düzeyde temel halk kongrelerinin taleplerini ulusal düzeydeki meslektaşlarına iletmesini sağlayan aşağıdan yukarıya bir hareketliliktedir. Komitelerde alınan kararlar silsile halinde yılda bir defa toplanacak olan halk kongresine iletilecek ve böylece halk iktidarı kendiliğinden sağlanmış olacaktır. Kaddafi Libya Arap Cumhuriyetinin adını Libya Sosyalist Halk Cemahiriyesi olarak değiştirmiştir. Bu gelişmeden önce Ocak 1976'da Arap Sosyalist Birliği'ni kurma fikri, Halk Kongreleri dışındaki tüm siyasi etkinlikleri kısıtlayan Genel Halk Kongresi'ne dahil edilmiştir. Genel Halk Kongresi (GHK) bir sekreter ve 20 bakandan oluşturulmuştur. Ülke 2011'e kadar GHK eliyle yönetilmiştir. Kaddafi GHK'nin yetkilerinin büyük bir kısmını halk kongrelerine devretmiştir fakat GHK adalet, kamu güvenliği ve finans üzerindeki yetkisini devam ettirerek ülkedeki önemli karar mercii olma özelliğini devam ettirmiştir. Her ne kadar bütün siyasi kontrol halkın elindeymiş gibi görünsede; reelde dış politika, ordu, petrol sektörü ve ülkenin bütçesi gibi bazı önemli alanlar halk egemenliğinde olmamıştır. Bu şekilde halk kendi kendinin yöneticisi olacak ve teoride ülkenin bütün kaynakları sahip olduğu için hiçbir şekilde hükümete karşı çıkmayacaktı. Kaddafi devrimin manevi lideri olduğunu iddia ederek kendine kardeş lider adını vermiş ve kendini hükümetin dışında ve üstünde bir

pozisyona yerleştirmiştir. Böylelikle ülkenin lideri olarak bütün sorumluklardan kaçmıştır (Seta, 2011: 10).

Cemahiriye'de ekonomi ile ilgili olarak, Kaddafi kendi yöntemini uygulamaya devam etmiştir. Ülkenin ilk iki ekonomik programı olan üç Yıllık Ekonomik ve Sosyal Kalkınma Planları sırasıyla 1970 ve 1973'te Devrimci Komite Konseyi tarafından onaylanmıştır. Bu kalkınma planlarıyla ekonominin çeşitlendirilmesini hedefleyen Kaddafi, ülkenin gıda ihtiyaçlarını karşılamak için tarım sektörüne öncelik vermiştir (Ghanem, 1987: 62). Planın neticesinde petrol dışı sektörlerden gelen verimin %50 oranında artması beklenmiştir. Fakat beklenenin çok altında bir verim alınmıştır çünkü bu sektörlerde yeterli sayıda uzman yetiştirilememiştir.

1975'ten sonra, Yeşil Kitap'ta Kapitalizme ve Marksizme alternatif olarak formüle edilen Kaddafi'nin nc Evrensel Teorisi'nin yayınlanmasıyla Libya'da, oldua radikal bir Şekilde yeni bir ekonomik planı uygulanmaya başlanmıştır. Kaddafi'ye göre herkes ülkenin kaynaklarından eşit Şekilde faydalanmalıydı. Bununla birlikte, mevcut ekonomik sistemde, ücretli işçiler, ister devlet tarafından ister özel bir işletme tarafından istihdam edilsinler, köleler dışında hiçbir Şey değildi ve bu köleliği kaldırmak için üretimde ortak olarak görülmeleri gerekirdi. Kaddafi işçilere çalıştığı firmalarda ortaklık teklif etmiştir (Kaddafi, 1983: 41).

Kaddafi, vatandaşlarının ev kiralamasını ve hizmeti olarak istihdam edilmesini yasaklamıştır çünkü ona göre, özgürlüğünün pahasına başka birinin ihtiyaını kontrol etmek kölelik anlamına geliyordu (Kaddafi, 1983: 62). Devlet desteğiyle halkın ev ve araba sahibi olmasını istemiştir fakat bu teoride kalmıştır. Kaddafi kirada oturduğunuz evler sizindir diyerek ev sahiplerini mağdur etmiştir. Kaddafi provokatif bir konuşmasında ülkenin girişimcilerini ekonomik büyümede bir tehdit olarak gördüğünü açıklamıştır. Bu doğrultuda Yeşil Kitap'taki ekonomik uygulamalarını genişleterek tüm özel ticari işletmeleri millileştirme kararı almıştır. Kaddafi mülkiyet hakkıyla ilgili olarak, özel mülkiyetin devlete devredilmesi ve bireysel gelirin sınırlandırılması kararını almıştır. Toplumun menfaati için mülkiyet hakkının ve kontrolünün devletin himayesinde olduğunu belirtmiştir. Daha sonra, hükümet özel mülkiyeti kontrol etmek için ülkenin para birimini değiştirmeye karar vermiştir. Böylece tüm Libyalılar varlıklarını beyan etmek ve bir hafta içinde sınırlı miktarda yeni dinar almak için eski para birimlerini değiştirmek zorunda kalmışlardır (Vandewalle, 2012: 107). Kaddafi lke içinde Cemahiriye'nin ekonomisini, politikalarını ve güvenliğini sarsacak bir

burjuvazi sınıfı istememiştir. Genel olarak devlet, tüm temel ihtiyaçların dağılımı da dahil olmak üzere ekonomik yaşamın her yönünü kontrol etmeyi amaçlamıştır.

Kaddafi'nin iddialı ekonomik ve politik girişimleri, esas olarak 1973 ve 1979 petrol krizlerinden sonra artan petrol gelirlerine bağlı olarak uygulanmıştır. Ülke, 1974 yılının sonuna kadar dolar ile dolup taşırken, ekonominin uzmanları, beş yıl sürecek olan ve kalkınma zorluklarının üstesinden gelmeyi amaçlayan yeni bir ekonomik plan tasarlamışlardır. 1976-1980 yılları arasını kapsayan beş yıllık sosyal ve ekonomik kalkınma planı, ülkedeki işsizlik problemini çözmek amacıyla, petrol gelirlerinin petrol dışı sektörlerle özellikle tarım ve endüstriye yatırılmasını içermektedir. Ayrıca, nitelikli Libya vatandaşları yetiştirmek için eğitime büyük miktarlarda harcama yapılmıştır. Ancak, işler beklendiği gibi gitmemiştir. 1979'un sonunda çoğu iyi eğitilmiş ve Batı'daki üniversitelerinden mezun donanımlı on binlerce Libyalı, siyasal partilerin yasaklanmasıyla kendilerini ifade edecekleri özgür bir ortam bulamadıkları için ülkeyi terk etmiştir (Vandewalle, 1995a: 21).

1980'de hükümet eş zamanlı olarak, uzun vadeli bir ekonomik plan ve beş yıllık bir planı ilan etmiştir. Fakat bu plan da bir öncekiyle benzer özelliklere ve sonuçlara sahip olmuştur. Kaynak gelirleriyle yapılan büyük miktarlarda harcamalar planların uygulanmasına adanmış olmasına rağmen, rejimin gerekli düzenlemeyi yapabilecek ve idari kapasiteye sahip teknokrat bir model yerine sosyalist devletçi bir ekonomi modelini benimsemesi nedeniyle çok az başarı elde edilmiştir (Vandewalle, 1995b: 216).

Bu açıklanan ekonomik deneyimlerin yanı sıra Kaddafi, siyasal alanda da deneyimlerini sürdürmüştür. 1979'da Devrim Konseyinin kurulmasıyla Cemahiriye'de hükümet yapısı ikili hale gelmiştir. Bir yandan, halk yönetimini destekleyen halk kongreleri ve komiteleri olan resmi bir hükümet yapısı varken, diğer taraftan, Kaddafi kendi etrafında gayri resmi bir güç ve otorite merkezi yaratmıştır. Bu otorite merkezine güvendiği arkadaşlarını ve rejime sadık olanları almıştır. Bu gayri resmi güç, özellikle 1975'teki darbe girişiminden sonra tehdit altında olduğu düşünülen rejimin hayatta kalmasını garanti altına alacak güvenlik ve istihbarat örgütlerinden sorumlu olmuştur (Vandewalle, 1995b: 210).

1977 yılında Kaddafi, devletin resmi yapılarına halkın katılımını sağlamaktan ve Yeşil Kitap'ı uygulamaktan sorumlu Devrim Komitelerini oluşturmuştur. Bu dönemde Reagan yönetimi, Kaddafi devirmeye kararlı olduğu için Libya'dan sürgün edilen grupları manipüle etmeye başlamıştır. Bunun farkında olan illegal yönetim, hayatta

kalmasını güvence altına almak ve devrimi yurt dışında ve yurt içinde ne pahasına olursa olsun korumak için yetki alanlarını genişletmiştir (Boyle, 2013: 49). Bu yetki ile rejim yurt içinde ve yurt dışında bir dizi misilleme ve suikast girişiminde bulunmuştur. Bu olaylar Cemahiriye ile Batı'nın ilişkilerini daha da kötüleştirmiştir.

Devrim Komitelerine, çok sayıda tutuklama ve infazla sonuçlanan, devrimci yasaya dayanarak devrimci mahkemeler kurma yetkisi verilmiştir (Mattes, 1995: 101). Kaddafi'nin Devrimci Komite ile yola devam etme arzusu uzun sürmemiştir. Devrimci komitenin ahlaksız davranışların içerleyen halk tepki göstermiştir. Kaddafi bu yüzden Komitenin yetkisini kısıtlamış ve yerine Devrim Muhafızlarını oluşturmuştur. Devrimi kolektif bir eylem olarak gösterdiği için geniş çapta bir halk kitlesi toplamıştır. Duygusal anlamda da halkı etkileyebilmek için koloni döneminde halkın çektiği acılara değinmiş ve sömürge ile Batı karşıtlığını vurgulamıştır. Libyalıların neredeyse üçte birinin İtalya'nın sömürge egemenliği altına öldürüldüğünü düşündüğümüzde Kaddafi bu argümanında haklı çıkmıştır (Boyle, 2013: 11). Cemahiriye'de bir birlik duygusu yaratmayı amaçlamış ve kısmen bunu başarmıştır. Kaddafi kitlelere hitabeti sırasında İslam'ı eski gücüne kavuşturduğunu vurgulamış ve gayri resmi olarak İslam hukukunu laik yasalarla değiştirmiştir. Yeşil Kitap ile Kaddafi Cemahiriye'de zayıf bir devlet yapılanmasını yaratmayı başarmıştır. Kendine yakın kabileleri güçlendirerek toplumsal alanda güçlü bir kabile yönetimini egemen kılmıştır.

3.3 Kaddafi Dönemi Dış Politika

Libya, Kaddafi rejiminin 1969 yılında askeri darbe ile yönetime gelmesinden sonra Arap dünyasının en yoğun ve en hareketli dış politikasına sahip ülkelerinden birisi olmuştur. 1970 ile 1990 yılları arasında Libya, dış politikasında diğer Arap ülkelerinin dış politikasından farklı bir tutum sergilemiştir. Bu dönemde Libya dış politikası, uluslararası politikanın boyutlarını yeniden şekillendirerek Arap dünyası ile Afrika ülkelerini etkilemenin arayışı içerisine girmiştir. Batı karşıtı olan Kaddafi, Libya'nın mevcut politik sistemini değiştirip, Sosyalizm ve Arap birliği kurma ideolojisini gerçekleştirmek istemiştir. Arap milliyetçiliği ideolojisini gerçekleştirmek için hem ülke içinde hem de ülke dışında birçok girişimde bulunmuştur (Metz, 2004: 224). Bu ideolojisini gerçekleştirmek için kendi yazdığı, sosyalizmin ve İslam'ın sentezi olan, Yeşil Kitap doğrultusunda hareket etmiştir. Kaddafi'ye göre ideolojisini gerçekleştirmek için, Libya'daki Batılı aktörlerin ve Batının etkisinin ortadan kaldırılması gerektiğine inanmıştır. Bu doğrultuda Kaddafi, İngiltere'nin Tobruk hava

üssünü, ABD'nin Wheelus hava üssünü ve İtalyan kolonel yerleşimcilerinin ülkeyi terk etmelerini istemiştir. Sadece hava üslerini kaldırmakla kalmamış aynı zamanda petrol endüstrisi ve petrol şirketleri, bankalar ve sigorta şirketleri gibi tüm özel sektörleri devletleştirmiştir. Kaddafi Batılı güçleri Libya'dan atmak için yeni müttefikler edinmek istemiştir. Arap Sosyalist Birliğini ve Arap Cumhuriyetleri Federasyonunu sağlama fikri ile Arap milliyetçiliğini Batı'ya karşı güçlendirmek istemiştir. Arap liderlerin birçoğu Arap birliğini kurma fikrini prensipte kabul etseler de uygulamaya koymanın uzun bir zaman gerektirdiği düşüncesinde hemfikir olmuşlardır (Metz, 2004: 224).

Cemal Abdülnasır hayranı olan Kaddafi birleşme yolunda ilk adımı Mısır ile atmış istemiştir. 1970 yılında Mısır ile Libya arasında karşılıklı görüşmeler sürerken Nasır vefat etmiştir. Cemal Abdülnasır'ın ölümünden sonra Mısır devlet başkanlığına Enver Sedat getirilmiştir. 1971'de Nasır'ın ölümüne rağmen görüşmeler devam etmiş ve hatta Suriye'nin de dahil olmasıyla üç ülke arasında federatif bir birlik kurulacağı kararı alınmıştır. 1972'de üç ülkede referanduma gidilmiş ve anayasa taslağı kabul edilmiştir. Sedat, Arap Cumhuriyetleri Federasyonu'nun yönetim organı olacak olan devlet başkanları konseyinin ilk başkanı seçilmiştir. Üç ülkenin de yasal sistemlerini, yasalarını, istihdamını, silahlı kuvvetlerini ve dış politikalarını etkileyen tam teşekküllü bir birleşme sağlamak için geniş çaplı planlar hazırlanmıştır. Kaddafi için Arap Cumhuriyetleri Federasyonu(ACF), nihai hedefi olan Arap Birliğine ulaşmak için kritik bir adım olmuştur. Kaddafi, komşu ülke olan Mısır'la ACF çerçevesinde tek bir devlet altında tam bir siyasi birlik sağlamak için Sedat'la görüşmeler başlatmıştır. O zamanlar Mısır'ın nüfusu 34 milyon iken, Libya'daki nüfus 2 milyonun altındadır. Ancak, Libya'nın kişi başına düşen yıllık geliri Mısır'da kişi başına düşen yıllık gelirin on dört katıdır. 1972'de Libya'nın mali rezervi 2,5 milyar dolardır ve bu miktar Mısır'ın elinde tuttuğu miktarın en az on katıdır. Kaddafi silahlı kuvvetlerini kurmak için petrol gelirleriyle Fransa'dan jetler ve diğer askeri ekipmanları almıştır. Aldığı jetleri yeni bir İsrail savaşı hazırlığı yapan Mısır'a göndermiştir. Mısır altı gün savaşlarından yenik çıkmıştır ve itibarını kazanmak için mücadeleye devam etmek istemiştir. Kaddafi Libya'nın ekonomik gücüyle Mısır'ın nüfusunun birleşmesi taraftarı olmuştur fakat bu düşüncesinde çok aceleci davranması iki lider arasında gerilimlerin yaşanmasına sebep olmuştur. Kaddafi birleşmenin hızlı bir şekilde yapılmasını isterken, Sedat bunun adım adım yapılmasını taraftarı olmuştur. Mısır'ın önde gelen isimleri bu birleşmeye karşı durmuştur çünkü birleşme ile Kaddafi Mısır'ı kontrol edebilecekti. (<https://arabmillennial.net/2016/05/08/libya-and-egypts-unique-relationship/>)

Daha sonraki yıllarda Mısır ve Suriye daha yakın ilişkiler kurmuş ve 1973 'te müttefik olarak İsrail'e karşı savaşmışlardır. Savaşta başarılı olmasına rağmen Sedat Batı yanlısı bir politika izleyerek İsrail ile barış anlaşması imzalamıştır. Kaddafi ve diğer Arap liderleri anlaşmanın kabul edilemeyeceğini ve bunun Arap dünyasına açık bir ihanet olduğunu vurgulamışlardır. 1974 ve 1975 yılında iki ülke arasındaki gerilim giderek artmaya devam etmiştir. Sedat, Kaddafi'yi ülkesinde çalışan Mısırlıları tehdit etmekle suçlamıştır. İki ülkede başlayan gösterilerde göstericiler konsolosluklara saldırmıştır. Kaddafi, ülkesinde çalışan binlerce Mısırlıya ülkesini terk etme emrini vermiştir. Bu olay bardağı taşıran son damla olmuş ve nitekim 1977 yılında Libya-Mısır sınırında iki ülkenin tank atışlarıyla çatışma başlamıştır. Mısır ordusu Libya'ya girmiş ve bazı önemli sınır kasabalarını ele geçirmiştir. Sonunda, Cezayir'in Cumhurbaşkanı Houari Boumediène ve Filistin Kurtuluş Örgütü lideri Yasser Arafat arabulucu olarak müdahale etmiş ve iki taraf da 24 Temmuz 1977'de ateşkes imzalamıştır (<https://arabmillennial.net/2016/05/08/libya-and-egypts-unique-relationship/>)

Arap birliğin kurma yolunda Mısır ile yaşadığı sorunlar nedeniyle başarısız olan Kaddafi, 1980 yılında Suriye ile birleşme sağlamak için Suriye'nin Sosyalist Sovyetler Cumhuriyetler Birliğine silah alımından kaynaklanan bir milyon dolar tutarındaki borcunu ödemiştir. Bu ikili İran-Irak savaşında, Arap olmayan İran destek verdikleri için Arap dünyası, bu devletlerle üç yıl diplomatik ilişkilerini kesme kararı almıştır. Bu izolasyon sürecinde dış politikada Arap birliğini kurma yolunda başarısız olduğunu anlayan Kaddafi, bu düşüncesinden vazgeçmiştir (Metz, 2004: 74).

Arap birliğini kurma fikri dışında, Kaddafi döneminde üzerinde durulması gereken önemli bir hususun da uluslararası terörizme verilen destek olduğunu vurgulamak gerekir. Kaddafi'ye göre emperyalizmle mücadele etmenin en iyi yolu terörizmi beslemek olmuştur (Davis, 1990: 10). Öyle ki yönetimi ele geçirdikten çok kısa bir süre sonra zaten Yaser Arafat liderliğindeki Filistin Kurtuluş Örgütü'ne finansal destek sağlamıştır. Ayrıca Kaddafi FKÖ'nün Libya'da eğitim almasını sağlamak için gerekli koşulları oluşturmuştur. Libya terör örgütlerine ev sahipliği yapmıştır. Bunun yanında gerilla savaşı eğitimi verilmesi, istihbarat ağının kurulması, silah yardımı, sahte pasaport ve birçok ülkede güvenli ev tahsisi Libya tarafından sağlanmıştır. Bu yardımların altında İsrail'e duyulan düşmanlık vardı. Bu düşmanlık doğrultusunda daha radikal gruplara da yardım edilmiş ve birçok eylemin arkasında Kaddafi'nin olduğu anlaşılmıştır (Reich, 1990: 70-71).

Kaddafi, 1979 yılında Filipinler, Etiyopya, Somali, Yemen, Çad, Fas, Tunus, Tayland ve Panama'da gerilla hareketi yapan Black Power Movement'ı finanse etmiştir. 19 Eylül 1989, Kongo'dan Paris'e giden uçak Güney Doğu Nijer'deki çöl üzerinde patlamış, yolcu ve mürettebatın 171'i ölmüştür. Bu olayın ardından yapılan incelemeler doğrultusunda eylemi Libya'nın planladığı ortaya çıkmıştır. Peru'nun Devrimci Hareketi Tupac Amaro, Libya'nın finansman ve teçhizat desteğiyle ABD'nin Lima Büyükelçiliğini bombalamıştır (<http://www.higginsctc.org/patternsofglobalterrorism/2000pogt.pdf>). Bu olaylardan sonra uluslararası baskıya rağmen Kaddafi terörü desteklemeye devam etmiştir. Kaddafi 1974'te Kıbrıs Hareketi sonrası ABD tarafından ambargo uygulanmış Türkiye'ye askeri teçhizat yardımında bulunmuştur. Fakat ileriki yıllarda Kaddafi'nin Partiya Karkeren Kurdistan (PKK) gibi bir terör örgütüne de silah yardımında bulunması Türkiye ile Libya'nın arasını açmıştır. Kaddafi aynı zamanda Libya ile Çad arasındaki sınır bölgesinde olan Aouzou şeridini ele geçirmek için Çad'da 1980 yılında yaşanan iç savaşta Çad'a sözde destek amaçlı yaklaşık altın bin kişilik asker göndermiş ve Çad'ı işgal etmiştir. Bu olaydan sonra Libya, Fransa ve Nijerya'nın baskısı sonucu Çad'ı terketmek zorunda kalmıştır. Kaddafi'nin emperyalizm ile mücadele adı altında finanse ettiği terör örgütleri ve terör eylemleri büyük güçler tarafından kınanmış ve Libya terör destekçisi devlet olarak lanse edilmiştir (https://insamer.com/tr/cad_722.htm).

3.3.1 Libya-ABD İlişkileri

Batı ile ilişkilerde Kaddafi'nin dış politikası esneklik göstermiştir. 1969 darbesinden sonraki ilk yıllarında Kaddafi, ABD ile ilişkilerinde oldukça akılcı ve dikkatli olmuştur. ABD, Libya'nın petrol yataklarına olan ilgisinin yanı sıra Libya'yı Sovyetler Birliğinin yörüngesi dışında tutmaya çalışmıştır. Kaddafi'nin Batı karşıtlığı söylemi tamamen kendi meşruluğunu korumak içindi. Fakat 1980'li yıllarda Libya ile ABD arasındaki ilişkiler kötüye gitmeye başlamış ve ABD, Libya'yı terörizme destek olmak, Ortadoğu barış sürecini boykot etmek ve nihayetinde kitle imha silahları üretmeye çalışmakla suçlamıştır (Vandewalle, 2012: 130).

ABD, Libya'yı kontrol altında tutmak için yaptırımlar uygulamaya başlamıştır. 1978'in başlarında ülkeye tüm askeri teçhizatların satışını yasaklamıştır. Daha sonra Libya teröre destek veren ülkeler listesine eklenmiştir ve Libya'ya ekonomik yardımları da yasaklayacak yaptırımlar uygulamaya konulmuştur. Reagan 1981'de göreve başladığı dönemde, ABD'nin Sirte Körfezinde iki Libya uçağını vurmasıyla, ABD ile Libya

arasındaki ilişkiler daha da şiddetli bir hal almıştır. Daha sonra ABD tüm vatandaşlarının Libya'dan ayrılması çağrısında bulunmuş ve Cemahiriye uygulanan yaptırımların kapsamını genişletmiştir. 5 Nisan 1986'da, Batı Berlin'de ABD askerleri tarafından sıkça uğranılan La Belle adlı gece kulübü bombalandığında üç kişi ölmüş ve iki yüz yirmi dokuz kişi yaralanmıştır. Ölümlerin ikisi ve yaralıların yetmiş dokuzu ABD askeridir. ABD, Libya'yı bu terör eylemini finanse etmekle suçlamış ve olayın hemen ardından 1986 yılında Trablus ve Bingazi'yi bombalamıştır. Ayrıca ABD hükümeti, gece vakitlerinde Kaddafi'nin Trablus'taki evini ve karargahını bombalayarak Kaddafi ve ailesini öldürmeye çalışmıştır (Silke, 2003: 217; Stanik, 2003: 177).

Kaddafi ABD'nin saldırısını şaşkınlıkla karşılamış ve öfkesini dile getirdiği bir konuşmada böylesi bir süpergücün küçük bir devlete ve gece evinde uyuyan masum insanlara saldırmasını kim düşünürdü ki demiştir. ABD hükümetinin beklentisi Kaddafi'nin halk tarafından düşürülmesiydi fakat bombalamadan sonra, kolonizasyon döneminde Batı ve sömürge karşıtlığıyla az da olsa milli bir bilinç oluşmuş olan ve daha doğrusu ülke içinde alternatifsiz bırakılan halk, bombalama eyleminde çok sevdiği kızı Hana'yı kaybeden Kaddafi'nin yanında durmuştur (Boyle, 2013: 96-97).

Yıllarca petrolden elde edilen gelirle zengin bir yaşam süren, terör örgütlerini finanse eden ve birleşme çabaları adı altında komşu ülkelere yardımlar yapan Kaddafi'ye, Batı özellikle ABD ekonomik yaptırımlar uygulama kararı almıştır. Fakat ABD'nin tek taraflı yaptırımlarının Libya üzerindeki etkisi göreceli olarak düşük olmuştur çünkü hükümet 1992 yılında uluslararası toplum tarafından çok taraflı yaptırımlar uygulanmasına kadar petrolünü Avrupa'ya satabilmiştir. ABD'nin petrol ve havacılık teknolojisinin Libya'ya satışını yasaklaması, Libya'yı çok yüksek fiyatlarda bu teknolojileri satın almaya mahkum etmiştir. ABD'nin askeri eylemleri, Libya'ya yönelik tehditleri ve Reagan'ın Kaddafi'yi devirmeye olan takıntısı, dünyanın farklı yerlerinde Batı vatandaşlarını hedef alan ve Kaddafi tarafından finanse edilen birçok terörist saldırılarının düzenlemesine yol açmıştır. Ayrıca Reagan'ın Ortadoğu'daki İsrail yanlısı dış politikası da gerginliği artırmıştır (Boyle, 2013: 40).

Bununla birlikte, Pan Am Flight 103'ün 1988'de Lockerbie'de patlaması ABD, İngiltere ve Fransa tarafından uluslararası arenada Libya'ya somut bir kanıt sunmadan daha fazla baskı yapmak için bahane olarak kullanılmıştır. Libya'nın müzakere etme girişimleri ve davayı Uluslararası Adalet Divanına götürme teklifi ABD ve İngiltere tarafından hiç düşünülmeden reddedilmiştir. Sonunda, ABD uluslararası toplumu Libya'ya karşı daha

sert tedbirler almaya zorlamış ve Libya'yı teröre sponsorluk yapmakla suçlamıştır (St. John, 1987: 82).

3.3.2 Lockerbie Faciası

21 Aralık 1988'de Pan Am şirketinin 103 numaralı yolcu uçağı, Londra'da Heathrow Havaalanı'ndan New York'a uçuşunun 38. dakikasında, İskoçya'nın Lockerbie köyünün üzerinde patlamıştır. Patlama sonucu 243 yolcu, 16 mürettebat ve 11 köylü olmak üzere toplam 270 kişi ölmüştür. Olay sonrası İngiltere ve ABD, uluslararası barış ve güvenliği tehdit eden bu terör eylemini kınamışlardır. Başlangıçta, Suriye, İran ve Filistin Kurtuluş Örgütü suçlanmıştır. Üç yıl süren araştırmaların ardından, Kasım 1991'de, kazanın uçaktaki patlayıcı bir cihazdan kaynaklandığı ortaya çıkmıştır. Araştırmacılar daha sonra iki Libya'lı vatandaşın Abdel Basset Ali al Megrahi ve Malta havalimanında çalışan Lamem Khalifah Fhimah'ın suçlanmasına yol açan delilleri ortaya çıkarmışlardır (Taşdemir, 2006: 69). Fakat devam eden günlerde Fhimah'ın suçsuz olduğu anlaşılmış ve serbest bırakılmıştır. Megrahi'nin Malta'dan satın aldığı gömlek, patlayıcının yerleştirildiği bavulun içinde olduğu kanıtlanmıştır. Aynı zamanda bombanın, Libya'nın satın aldığı yirmi zamanlayıcı ile aynı düzeneğe sahip olduğu da ortaya çıkmıştır. Bu terör eyleminin arkasında Libya'nın olduğu anlaşılmış ve ABD ile ilişkiler daha gergin bir hal almıştır. Çünkü yolcuların büyük çoğunluğu Noel için evine dönen Amerikalı vatandaşlardı (Plachta, 2001: 133-134).

Bunun üzerine, ABD ve İngiltere, Libya hükümetinin sanıkları mahkemeye teslim etmesi ve eylemlerin sorumluluğunu üstlenmesi gerektiğini bildirmiştir. Öte yandan, 1989 yılında Fransa'nın bir Fransız uçağı düşürme planını gerçekleştiren birkaç Libya'lı'nın tutuklanması talebi ile 1991 tarihinde ABD ve İngiltere'nin suçlunun iadesi talebi Libya tarafından reddedilmiştir. Bu gelişme rejim ile bu üç devlet arasında gerçek bir kriz yaratmıştır. Bunu üzerine ABD ve İngiltere, tüm enerji politikalarını ve askeri koordinasyonlarını harekete geçirmek için Fransa ile eşgüdömlü olarak çalışmışlardır. ABD ve İngiltere davayı Birleşmiş Milletler Güvenlik Konseyi'ne taşıdılar. Güvenlik Konseyi, rejimin saldırganlığını azaltmak için 1992 ve 1993 tarihlerinde yaptırım kararları almıştır (Hamawi, 2001: 35).

Ocak 1992' de alınan 731 numaralı Güvenlik Konseyi Kararı Pan Am Amerikan uçağı ve Fransız Taşımacılar Birliği Hava Şirketi uçaklarının imhasını kınayan bir karardır. Bu karar doğrultusunda Libya'dan, Lockerbie soruşturmasında işbirliği yapılması istenmiş, Libya hükümetinin verdiği cevabın eksikliğinden duyulan memnuniyetsizlik

dile getirilmiş ve iki uçağın imhası konusundaki iddialara derhal tam bir cevap verilmesini ve uluslararası terörizmin ortadan kaldırılması konusunda yardımcı olunması istenmiştir (Marquise, 2006: 17).

Mart 1992 tarihinde alınan 748 numaralı Güvenlik Konseyi Kararında Birleşmiş Milletler Güvenlik Konseyi Libya'nın, 731 sayılı karara çözümleyici bir cevap vermediğini belirterek, Libya'ya hava ve askeri ambargo uygulanmasına karar verdiğini belirtmiştir. Nisan 1992 tarihi itibarıyla, Libya'ya, silah ve mühimmat satışı veya devri, askeri araç ve teçhizat satışı veya devri olmak üzere her türlü silah ve ilgili malzemenin tedarik edilmesi yasaklanmıştır. Bu karara uyan ülkeleri Libya, petrol satışını durdurmakla tehdit etmiştir (Shobaki, 2000: 80).

Aralık 1993 tarihinde alınan 883 numaralı Güvenlik Konseyi Kararı Libya'ya uygulanan yaptırımların artırılması, Libya'nın yurtdışındaki varlıkların dondurulması ve bazı özel petrol sanayi malzemelerinin ithal edilmesinin yasaklanmasını içermektedir. Bu kararlar Libya'ya ekonomik ambargo uygulanmıştır. 1992'den itibaren, Libya ekonomisi çok taraflı yaptırımlara maruz kaldığı için petrol gelirlerini harcamada kısıtlamalara gitmiştir. Libya'da petrol sektöründe kalifiye personel eksikliğinin olması ve yeterli petrol teknolojisi olmaması petrol üretimini önemli ölçüde azalttığı için acil olarak modernizasyona ihtiyaç duyulmuştur (Harris, 1986: 118). Fakat Batı Libya ekonomisinin can alıcı damarlarından vurmaya kararlıydı, bu yüzden yaptırımların çoğu doğrudan petrol sektörünü üzerine olmuştur ve Libya'ya ekonomik kalkınma anlamında hiçbir seçenek bırakmamıştır (<http://unscr.com/en/resolutions/883>). Uluslararası petrol şirketlerini tekrar ülkeye çekmek için Libya, ulusal petrol şirketindeki teknokratlar EPSA III anlaşmaları adı altında son derece uygun araştırma ve üretim paylaşımını uluslararası şirketlere teklif etmiştir. Bu strateji teknokratlara göre kısmen karşılanmıştır. Çünkü 1995'lerin sonuna gelindiğinde Libya'da tekrar faaliyet gösteren yabancı petrol şirketi sayısı artmıştır.

Devrimin ikinci on yılında 1986 yılında ABD Trablus ve Bingazi'yi bombaladığında Libya'nın savunma kapasitesinin çok zayıf olduğu anlaşılmıştır. Bu yüzden Kaddafi, silah tedarik etmek için var olan kaynaklarını da kullanmak istemiştir. O dönemde ekonomik ve askeri ambargolar yüzünden Kaddafi'ye Sovyet Rusya ile yakınlaşmadan başka seçenek kalmamıştır (Boyle, 2013: 88). Bu yaptırımlar ve çekilen ekonomik sıkıntılar Kaddafi'nin Lockerbie faciası şüphelilerini teslim etmemesinden kaynaklanmıştır. Bu kötü şartlar altında Kaddafi ülke içinde rejime yönelik tepkileri hafifletmek amacıyla, siyasi ve ekonomik alanlarda bazı düzenlemeler yapmıştır. Fakat

ülke içinde muhaliflerinin sesi yükselmeye devam etmiştir. Bu gelişmelerin rejimi açısından kötü olacağını düşünen Kaddafi düzenlemeleri genişletmiştir. Siyasi alanda önce, muhalifler tarafından nefretle bakılan Devrimci Komitelerin yetkileri ve sayısı kısıtlanmıştır. Daha sonra, siyasi mahkumlar serbest bırakılmış, yurtdışına sınırsız seyahate izin verilmiş, Libya vatandaşlarına yönelik güvenlik dosyaları imha edilmiş, güvenliğin ellerindeki pasaportlar sahiplerine iade edilmiş, pasaport kontrolü güvenlik örgütleri yerine halk komitelerine emanet edilmiş, keyfi tutuklamalar durdurulmuş, devrim mahkemeleri kaldırılmış ve tüm suçların net bir şekilde kodlanması rejim tarafından talep edilmiştir (Vandewalle, 2012: 141).

Siyasi liberalleşme kampanyasının bir parçası olarak Kaddafi, 1988'de Cemahiriye'nin İnsan Hakları Büyük Yeşil Tüzüğünü tanıtmıştır. Bu tüzük, çoğunlukla Yeşil Kitap'la aynı doğrultuda olan yirmi yedi maddeden oluşmaktadır. Tüzükte Kaddafi, yaşama hakkı, düşünce ve ifade özgürlüğü, çalışma, adil yargılanma ve mahremiyet gibi kutsal değerlerin ve normların önemini vurgulamıştır. Kaddafi, ölüm cezasını kaldırmayı bile önermiş, ancak önerisi Halk Kongresi tarafından reddedilmiştir (Boyle, 2013: 12). Yıllardır halkın düşüncesini, muhalefetini ve özgürce kendi ifade etme yetisini elinden alan Kaddafi bu tüzükle halkına sözde demokrasi getirme niyetindeydi. Kaddafi bunu tam anlamıyla uygulama niyetinde olsaydı eğer bu asıl devrim olabilirdi. Fakat Kaddafi, hükümetin değişen koşullar altında esnek bir şekilde davranmasını sağlamak için bu tüzüğün bağlayıcı bir belge olmasını istememiştir.

Demokrasiye ek olarak, rejim aynı zamanda ekonomiyi toplumda bir rahatlama duygusu yaratmak amacıyla liberalleştirmeye çalışmıştır. Bu dönemde Libya, ekonomiyi sistematik bir şekilde düzenlemek ve geliştirmek için uzmanlardan oluşan ekonomiyi çözümlenecek kilit kurumlar kurmak yerine, petrol gelirlerinden kaynaklanan ülke zenginliklerinin dağıtımıyla meşgul olmuşlardır. Bunun yanında, halkına politik emellerine ulaşmak için daha doğrusu ideolojisine içerde bir muhalefet istemediği için petrol gelirlerini dağıtmıştır. Vatandaşların ihtiyaçlarını petrol gelirleriyle karşılamıştır. Ülke içinde yapılan bu harcamaların yanı sıra Kaddafi, rejimini korumak için askeriye ve yurtdışında devrimci ayaklanmalara büyük miktarda para harcamayı sürdürmüştür (Anderson, 1995: 227).

Kaddafi, 1987 ve 1990 yıllarında ekonomik sıkıntıları gidermek yerine daha doğrusu ekonomiyi devlet eliyle düzeltmek yerine ülke ekonomisine devlet desteğini azaltmayı amaçlayan iki dizi ekonomik liberalleşme girişimini başlatmıştır. Fakat yıllarca ekonomide çok yüksek düzeyde devlet müdahalesi göz önüne alındığında bu

liberalleşmenin gerçekleşmesi kolay bir iş olmamıştır. Halk Kongrelerinin iddialarına rağmen, tüm imalat, dış ve iç perakende ticaret, tarım ve hizmet sektörleri oldukça merkezi yani devletçi bir hale gelmiştir. Libyalıların yaklaşık %70-75'i devletin çalışanıydı. 1970'lerde süpermarketler olarak adlandırılan devlet süpermarketlerinin tanzim satışlarının oluşturulması, devlet kontrolünde ürünlerin fiyatlarını düşürmüştür. Fakat merkezi olarak yönetilen ekonomilerde olduğu gibi kaynakların hazır bulunması durumu daha da kötüleştirmiştir. Ayrıca, tüm sektörlerde işgücü yabancı ülkelerden getirilen insanlar tarafından karşılanmıştır. Ülke ekonomisi, düşük verimlilikten yüksek işgücü maliyetlerinden dolayı ekonomisi bir hayli dengesiz bir hal almıştır (<https://www.omicsonline.org/open-access/areviewoflibyanseconomystructuralchanges-and-development-patterns-2151-6219-4-083.php?aid=21860>).

Sonuç olarak, rejiminde desteğiyle küçük ve orta ölçekli işletmeler açılmıştır. İşletme sahipleri belirsiz bir siyasi ortamda risk almak istemedikleri için daha çok küçük ölçekli işletmeler açmışlardır. Liberalleşmeye bağlı olarak, ABD doları günlük ekonomik yaşamda tercih edilen para birimi haline gelmiştir ve bu da yerel ekonomide güvensiz bir ortam yaratmıştır. Genel olarak, piyasa ekonomisini düzenleyici idari kurumların olmaması nedeniyle rejim, ekonomik reformlarda başarısız olmuştur (Vandewalle, 2012: 163-164).

Kaddafi Yeşil Kitaptaki eşitçilik ilkesine aykırı olarak kendine yakın duran kabileleri ve askeri eliti desteklemiştir. Bu ekonomik eşitsizlik durumu muhaliflerin birçok kez rejime karşı ayaklanmasına yol açmıştır. 1990'ların başlarında, özellikle İslami gruplar tarafından yapılan ayaklanmalar, Devrim Komiteleri tarafından bastırılmıştır. Yeşil Kitabındaki seküler duruşundan dolayı Müslüman gruplar Kaddafi'den nefret etmiştir (Boyle, 2013: 13).

Ekonomik ve politik sorunların yanı sıra Kaddafi, Arap dünyasının Arap-İsrail çatışması karşısında sessiz kalması ile hayal kırıklığına uğramıştır. Arap birliğini kurma çabalarında başarısız olunca, Afrika'da Afrika birliğini kurmaya yönelmiştir. Şaşırtıcı bir şekilde, Afrika'daki girişimleri, Arap dünyasında yaşananlardan daha somut sonuçlar vermiştir. 1988'de Afrika Devletleri Örgütü, Birleşik Devletler ve Büyük Britanya'nın, Lockerbie'deki şüphelilerin tarafsız bir ülkede yargılanmasını kabul etmediği sürece, BM yaptırımlarını artık uygulamayacaklarını açıklamışlardır (Vandewalle, 2012: 169).

Bu arada rejim, anlaşmazlığı gidermek için Sivil Havacılığın Güvenliğine Karşı Yasa Dışı Hareketlerin Önlenmesine İlişkin Montreal Sözleşmesinin 14. Maddesi gereğince iki Lockerbie şüphelisinin tahkimi için Uluslararası Adalet Divanı'na başvuru yapmıştır.

14. Madde gereğince iki veya daha fazla taraf devletler arasında, bu Sözleşmenin yorumlanması veya uygulanmasına ilişkin müzakere yoluyla çözümlenemeyen herhangi bir ihtilaf olursa, birinin talebi üzerine konu tahkime sunulur. Tahkim talebinin yapıldığı tarihten itibaren altı ay içinde taraflar tahkimin düzenlenmesi konusunda uzlaşamazlarsa, konu Uluslararası Adalet Divanı'na taşınır (Montreal Sözleşmesi, Article 14: 1971).

Rejim, Lockerbie şüphelilerini ulusal yasalarına göre kovuşturmak suretiyle Sözleşme'deki yükümlülüklerini yerine getirmiş saymıştır. Ancak, İngiltere ve ABD için yeterli olmamıştır. 27 Şubat 1998'de, ilk olarak Uluslararası Adalet Divanı, Lockerbie davasının Montreal Sözleşmesi'ne tabi olduğunu kabul ederek ABD ve İngiltere'nin itirazlarını reddetmiştir. Daha sonra, bu davanın kendi yetki alanına girdiğine karar vermiştir. ABD ve İngiltere, ABD'nin Hollanda'daki ABD askeri üssünde Lockerbie şüphelilerini yargılanmasına karar vermişlerdir. Ekonomik ve askeri yaptırımların devam etmesine dayanacak gücü kalmayan rejim, iki şüpheliyi 1999'da teslim etmiştir (Boyle, 2013: 137-138).

Tuhaf bir yargı kararıyla mahkeme üç İskoç hakimi tarafından karara bağlanmıştır, şüphelilerden Megrahi tutuklanmış, Fhimah serbest bırakılmıştır. Bu karardan sonra 1999 yılının nisan ayında, BM çok taraflı yaptırımları kaldırmıştır. Kaddafi rejimi Lockerbie faciasında ölenlerin yakınlarına tazminat ödemeyi kabul ederek uluslararası normlara uymaya başlamıştır (Vandewalle, 2012: 169).

3.3.3 Uluslararasılaşma Dönemi

1999'da BM tarafından Libya'ya uygulanan çok taraflı yaptırımların kaldırılması, rejim için kısmi bir rahatlama olarak algılanmıştır. Çünkü ABD'nin ülkeye tek taraflı yaptırımlarının devam etmesi, ekonomik kalkınmanın en büyük engellerinden biri olarak görülmüştür. ABD'nin yaptırımları kaldıramamasının sebebi Lockerbie kurbanlarının ailelerinin baskısı olmuştur. Fakat ABD'nin Lockerbie sorununun çözülmesinden ve BM'nin yaptırımlarının kaldırılmasından sonra tek taraflı yaptırımlarını sürdürmesi çok daha zor hale gelmiştir. Ayrıca, Kaddafi'nin 11 Eylül'deki terörist saldırılarını kınaması ve ABD'nin Afganistan'ı işgalini desteklemesi, ABD ile Cemahiriye arasındaki yakınlaşmayı artırmıştır. Daha sonraki yıllarda ABD'nin ve BM'nin rejime baskıları sonuç getirmiş ve rejim 2003'teki kitle imha silahları anlaşmasını imzalama kararı almıştır. Bu gelişme sonraki yıllarda gerçekleşecek olan pek çok diplomatik ve ekonomik girişimin önünü açarak, Batı'yla

yeni bir samimi ilişkiler dönemini başlatmıştır. O zamana kadar hiç kimse Kaddafi'nin ABD'nin bir müttefiki olacağını ve hatta ABD'ye istihbarat sağlamaya başlayacağını asla tahmin edememiştir (Vandewalle, 2012: 201).

Batı ile olan iyi ilişkilerinin yanı sıra, Libya komşu ülkelere karşı da daha ılımlı bir dış politika izlemeye başlamıştır. İsrail'e karşı devam eden şiddetli söylemlerine rağmen, rejim Filistin'de iki devletli bir çözümü kabul etmiş ve Uganda, Çad, Tunus ve Mısır'da geçmişte desteklediği bölgesel isyanların çoğundan desteğini doğrudan veya dolaylı olarak çekmiştir (Vandewalle, 2012: 179). Dünya milenyumunu yaşarken, Cemahiriye'nin yaklaşık yirmi yıllık bir izolasyonundan sonra dünyanın geri kalanıyla bütünleşmek için temel politik, sosyal ve ekonomik reformlara ihtiyaç duyduğu açıkça ortaya çıkmıştır.

Kaddafi'nin Batı'da Londra Ekonomi Okulunda eğitim almış oğlu Seyfülislam Kaddafi, Libya'nın yaşadığı güçlüklerle rağmen yeni reform dönemine büyük bir hevesle öncülük etmiştir. Eski Ticaret ve Ekonomi Bakanı Başbakan Şükrü Muhammed Ganem ile Kaddafi'nin oğlu Seyfülislam, Uluslararası Para Fonu (IMF) gibi uluslararası finans kurumlarının tavsiyelerine dinleyerek ülkedeki serbestleşme ve özelleştirme dalgasını birkez daha başlatmıştır. IMF'ye göre, Libya daha yüksek büyüme oranları elde etmek ve ekonomisini çeşitlendirmek için kamu sektörünün baskın rolü önemli ölçüde azaltılmalıydı. Nihayetinde, IMF'nin bu önerileri doğrultusunda rejim 360 devlet şirketini özelleştirmiştir. Kaddafi, Yeşil Kitap'a göre özel mülkiyete karşıydı fakat ekonomik sıkıntılar nedeniyle kendi ideolojisine aykırı hareket etmiştir (<https://www.omicsonline.org/open-access/a-review-of-libyans-economy-structural-changes-and-development-patterns-2151-6219-4-083.php?aid=21860>).

Ekonomik ve politik izolasyon dönemlerinde bile Libya, çoğu hala keşfedilmemiş olan bol miktarda ham petrol rezervi nedeniyle uluslararası şirketleri çekmeye devam etmiştir. Fakat bu şirketler ekonomik yaptırımlardan ve ülkedeki siyasi belirsizlikten dolayı Libya'ya büyük yatırımlar yapmaktan çekinmişlerdir. Bu yüzden rejim onları Libya'da çalışmaya ikna etmeye çalışmıştır. Sonunda Libya, EPSA IV olarak bilinen ve uluslararası petrol şirketleri için oldukça uygun şartlar taşıyan yeni teşvik planlarını açıklamıştır. Bu teşvikten kısa bir süre sonra, büyük çoğunluğu ABD'ye ait olan yabancı şirketler Libya'da keşfedilmemiş ham petrol rezervleri için gelmişlerdir. Uluslararası finans kurumları tarafından önerilen ve Başbakan Ganem ve Seyfülislam Kaddafi'nin başlattığı ekonomik reformlar kısmen başarılı olmuş fakat yine de hükümetin yapısında bir dizi siyasi ve kurumsal reform yapmak gerekmiştir

(<https://www.clydeco.com/insight/article/article-2-of-4-understanding-libyan-rodution-sharing-agreement-framework>). Ne var ki, Devrim Lideri'nin yanında yer alan eski devrimciler, kendi çıkarları için yapısal reformlar fikrini memnuniyetle karşılamamışlardır. 2003 ve 2011 yılları arasındaki reform döneminde kişisel politikalarından kaynaklanan zorluklara rağmen, Libya ekonomisi Ticaret Kanunu, Gümrük Kanunu ve Gelir Vergisi Kanununda yapılan düzenlemelerle daha fazla verimlilik yönünde yavaş ve ılımlı iyileşmeler göstermiştir. Fakat rejim taraftarları bu kanunlar doğrultusunda kendi menfaatlerini gerçekleştiremeyecekleri için bu yapısal reformları da durdurmuşlardır (Prashad, 2012: 145-146).

3.4 Kaddafi'nin Rejimini Koruma Çabaları

Kaddafi rejimi koruma pahasına ülke içerisinde zayıf bir kurumsal sistem yaratmış ve rejime karşı muhalif olabilecek bütün sistemleri güçsüz durumda bırakmak için sürekli bir çatışma ortamı oluşturmuştur. Bir kaos ülkesi yani sürekli bir çatışma içinde olan zayıf bir kurumsal ülke, Kaddafi'nin yaratmak istediği devletsiz toplumun temellerini oluşturmuştur. Sistemik olarak sindirilmiş bir muhalefet, denge konumunda kullanılan kabileler ve ordu-elit kuvvetler dengesi de bu sistemin temellerini oluşturmuştur. İkinci bölümde Libya'nın Nüfusu ve Toplumsal Yapısı başlığı altında kabile yapılanmasından bahsedilmiştir. Bu başlıkta verilen bilgilere göre Libya'da kabileler arasında dayanışma egemen olmuş ve bu kabileler ayrımcılığı ve aşırılığı redderek toplumun dağılmasını engellemişlerdir. Bu dayanışma içinde olan kabileleri Kaddafi rejimi için bir tehdit olarak görmüştür. Kaddafi kabileler arasında etnik bir çatışma ortamı yaratarak kendini devirecek güçte bir kabile yapılanmasının oluşmasını engellemiştir. Sömürge döneminde Libya'nın doğusunda bulunan etnik kabile grupları sömürgecilere karşı savaşmak için Senusi önderliğinde toplanmışlardır. Bağımsızlık sonrası ülke çapında söz sahibi olan bu kabileler, 1969 yılında darbe sonrasında Kral İdris Senusi'nin devrilmesiyle sert müdahalelere ve şiddete maruz kalmışlardır ve bu kabilelerin bütün yetkileri alınmıştır. Siyasi iktidar doğuda Bingazi'den batıya Trablus'a geçmiştir (Chivvis&Martini, 2014).

Libya'nın en büyük etnik grubu olan Warfalla kabilesi Bani Walid vilayetinde etkin olmuştur. Kaddafi'nin etnik grubu olan Kaddafa kabilesi ile Warfalla kabilesi ülke içinde rejimin de desteğiyle doğudaki Senusi taraftarları kabilelere karşı çok güçlü bir konuma getirilmiştir. Bani Walid bölgesindeki Warfalla ve Sirte'deki Kaddafa kabileleri ile Misrata bölgesindeki muhalif kabileler arasında sürekli olarak çatışmalar

yaşanmıştır. Batıda Kaddafi'yi destekleyen bir diğer kabilede Magarha kabilesidir. Kaddafi, Warfalla ve Magarha kabileleri Libya'nın batısında yoğunlaşmıştır. Etnik çatışmalar Libya da yüzyıllardır varolagelmiştir. Fakat kabileler arası dayanışmadan dolayı kısa süreden çatışmalar bitirilmiştir. Kaddafi hiçbir etnik grubun onu devirecek güçte olmasını istemediği için böl yönet politikasını benimseyerek sürekli gerilimi artırmıştır. Kaddafi kendine yakın olan kabileleri diğer kabilelerden ayrıcalıklı tutmuştur. Bu kabilelerin üyeleri devlet istihdamı konusunda öncelikli olmuş ve gelirlerin dağılımında büyük pay sahibi olmuşlardır. Özellikle askeriyede istihdam sağlandığı için bu kuruma girmek isteyen kişinin etnik kimliği önemli olmuştur (Chivvis&Martini, 2014). Kaddafi etnik çatışma yoluyla rejimini uzun süre ayakta tutmayı başarmıştır. Kendisine yakın kabilelere destek vererek ülke içerisinde ekonomik eşitsizliğin oluşmasına sebebiyet vermiştir.

Libya'nın güneyinde Fizan bölgesinde Berberiler, Tuaregler ve Awlad Süleyman gibi etnik gruplar yaşamaktadır. Çöl adamları lakaplı Tuaregler de Berberidir. Tuaregler Libya'da geleneksel krallıklarının bulunduğu bölgelerin bağımsızlığını amaçlamışlardır. Berberiler ise sürekli dil ve kültür mücadelesinde bulunmuşlardır. Kendi dillerini konuşmak, kendi alfabelerini kullanmak ve kendi dinlerini yaşamak uğruna sürekli bir bağımsızlık mücadelesi vermişlerdir. Kaddafi bu bölgede önde gelen kişilerin arazilerini kamulaştırmıştır. Bu kabileler, Kaddafi döneminde sürekli bir baskıya maruz kalmıştır. Kendi kültürlerini yaşatmak uğruna mücadeleler veren ve bu uğurda çok kayıp veren bu kabileler o kadar yok sayılmışlardır ki ayaklanmalar çıkar çıkmaz muhaliflere destek veren ilk kabileler de onlar olmuşlardır (Wilson, tarihsiz: 5).

Kaddafi yönetimini güçlü tutmak için dini çatışmaları bir araç olarak kullanmıştır. Kaddafi'nin darbe yaptığı 1969 yılında, Libya kralı Sufi bir kraldı. Koloni döneminde Senusi Sufi kardeşliği İngilizlerin yardımıyla İtalyan işgalcilere karşı savaşmış ve Libya'nın bağımsızlığını kazanmışlardır. Bağımsızlık sonrası Senusilerin lideri İdris Libya'nın ilk kralı olarak seçilmiştir. 1969 darbesi sonrası Kaddafi'nin özgür subaylar hareketi, ülkenin kontrolünü ele aldıktan sonra kendi ideolojileri doğrultusunda ülkeye yön vermek için Senusi düzenini yıkmış ve sufizmi devrim karşıtı bir sistem olarak tanımlamıştır. Rejimin ilk yirmi yılında Kaddafi konuşmaları sırasında açık bir şekilde sufi kardeşliğini kınamış ve çok sayıda toplantı yerlerinin tahrip edilmesi emrini vermiştir. Sufizme bağlı olan insanlar sürekli gözetim altında tutulmuş ve birçoğu tutuklanmıştır (Wilson, tarihsiz: 6)

Kaddafi söylemleriyle yıllar içinde ülkede sufizm karşıtlığını güçlendirmiştir. Kaddafi, Sufizmin İslam inancına ters düştüğünü ve krallık döneminin kalıntısı olduğunu vurgulamıştır. Kaddafi döneminde sufizm karşıtlığı selefilğin yayılmasını kolaylaştırmıştır. Kaddafi selefilği Cemariyenin eski düşmanı Suudi Arabistanın bir uzantısı olarak görmüştür. Kendine karşı güçlenme ihtimaline karşılık bu defa da selefilğe karşı sufizm ön plana çıkarmaya çalışmıştır. Sufizme karşı duruşunu değiştirmiştir. Libyalıların Suudların İslamı anlayış tarzına sempati duymaları rejim tarafından istenmemiştir. Selefilği karşı denge politikasını yürütmek için sufizm bir propaganda aracı olarak kullanmıştır. Sufizm övgüler yağdırılmıştır. Fakat buna rağmen sufiliğe bağlı insanlara Kaddafi tarafından yıllarca zulmedilmiştir. Birçok Libyalı Sufiliği Krallık döneminin değil diktatörlük döneminin kalıntısı olarak görmektedir. Bu yanlış yüzünen hala çatışmalar devam etmektedir. Kaddafi parçala ve yönet taktiğini kullanarak yerel düzeyde, sufilik ve selefilik arasında bir antipati oluşturmuştur. Kaddafi rejimi ayakta tutmak uğruna istediğini başarmıştır. Ülke içinde hem etnik hem de dini bir çatışma ortamı oluşturarak rejimi ayakta tutmaya çalışmıştır (Wilson, tarihsiz: 6-7).

Kaddafi döneminde ekonomik faktörler de ülkeyi bir çatışma haline sürüklemiştir. Libya petrol rezervleri bakımından çok zengin bir ülkedir. Kral İdris döneminde bulunan petrol ülkenin kaderini değiştirmiştir. Libya'nın ekonomisi tamamen petrole bağımlı hale gelmiştir. Petrol sektörü Libya ihracatının %95'ini oluşturmuştur ve burdan elde edilen gelirin %80'i hükümete aittir. Petrol rezervleri doğuda Sireneyka bölgesinde yoğunlaşmıştır. Fakat Kaddafi döneminde doğu bölgesinde çıkan petrolden doğu illeri batıdaki iller kadar faydalanamamıştır. Kaddafi Kral İdris'e bağlılığı ile bilinen doğu bölgesinin zenginleşmesini ve güçlenmesini kendine bir tehdit olarak algılamıştır. Bu yüzden doğuya yatırımlar gecikmiştir. Bu da doğuda halkın zaman zaman Kaddafi'ye karşı ayaklanmasına yol açmıştır. Ekonomik durumu sadece doğu bölgesinde değilde genel olarak yorumlarsak petrol sayesinde elde edilen yüksek gelirlerin çok az bir kısmı toplumun alt tabakalarına ulaşmıştır. Ülke gelirlerinin önemli bir kısmı yolsuzluk, israf, kitle imha silahlarını geliştirme ve dış politikada gerçekleştirilmek istenen idealler uğrunda heba edilmiştir. Libya'da, uzman eksikliğinden de kaynaklanan nedenlerden dolayı enflasyon yükselmiş, ithalat fiyatları artmış, ekonomik durgunluk başgöstermiş ve halkın yaşam standartları düşmüştür (Wilson, tarihsiz: 8).

Kaddafi döneminde, üretim alanında çeşitlilik sağlanamamış ve elde edilen gelir eşit bir şekilde tabana yayılmamıştır. Bu yüzden gelir adaletsizliği ve işsizlik gibi sorunlar ülke çapında daha da derinleşmiştir. Yaptırımlar sonrasında liberal ekonomiye geçiş halkı kötü etkilemiştir. Çünkü mevcut sosyalist ekonomik sistemin dar gelirli halk kitleleri için sağladığı desteklerin kaldırılması ekonomik problemlerle sıkıntılı günler yaşayan halk için daha da vahim bir durum olmuştur. Yaptırımların kaldırılması ve liberalleşme adımları sonucu yabancı yatırımlar ülkeye girmiştir. Yabancı yatırımlarla yerelde ortaklık yapan rejime yakın bir kesim zenginleşmiştir. Ülkede genel ekonomik tabloda bir iyileşme olmuştur fakat bu rejime yakın kesime çıkar sağlamış ve halka yansımamıştır (Seta Rapor, 2011: 15-16).

Genel olarak bu bölümü özetleyecek olursak, Muammer Kaddafi, Devrimci Komite Konseyi'nin düzenlediği darbeyle Kral İdris'in tahttan indirildiği 1969 senesinden 2011'de rejiminin dramatik bir şekilde sona ermesine kadar ülkeyi kırk iki yıl yönetmiştir. Darbe sonrası, kendine doğrudan bağlı olan güvenlik ve istihbarat örgütleri oluşturarak tüm gücü tek merkezde kendinde toplamıştır. Diğer bir deyişle Kaddafi kurduğu Cemahiriye sistemiyle teoride halkın mutlak güç olduğu bir sistem ortaya koyarken; pratikte kilit pozisyonlara yerleştirdiği sadık adamları sayesinde uzun yıllar ülkenin mutlak güç sahibi olmuştur. Kardeş lider sıfatıyla ülkedeki güç piramidinin tepesinde yer alan Kaddafi, kendisinin sömürge ve totaliter güç kullanımlarından uzak olduğu imajını vermeye çalışmıştır.

Kaddafi, Libya'nın mevcut politik sistemini değiştirip, Sosyalizm ve Arap birliği kurma ideolojisini gerçekleştirmek istemiştir. Arap milliyetçiliği ideolojisini gerçekleştirmek için hem ülke içinde hem de ülke dışında birçok girişimde bulunmuştur. Bu ideolojisini gerçekleştirmek için kendi yazdığı, sosyalizmin ve İslam'ın sentezi olan, Yeşil Kitap doğrultusunda hareket etmiştir. Kaddafi doğrudan halk yönetimini istemiştir ama toplumsal, siyasal ve ekonomik yaşamın tüm yönlerini devlet kontrolü altına alarak, halkının özgürlüğüne hiç yer bırakmamıştır.

Kaddafi'ye göre ideolojisini gerçekleştirmek için, Libya'daki Batılı aktörlerin ve Batının etkisinin ortadan kaldırılması gerekiyordu. Batı etkisini azaltmak için birçok terör grubuna finansman olmuştur. ABD karşıtı politikalar üretmiş ve Lockerbie faciasında sonra ABD ile savaşın eşiğine kadar gelmiştir. ABD ve BM Libya'ya ekonomik yaptırımlar uygulama kararı almıştır. Libya ekonomisi büyük ölçüde petrol gelirlerine bağlı olduğu için, ülkeye uygulanan yaptırımlar ve düşen petrol fiyatları,

rejimin devletçi politika ile yürüttüğü gelir dağılımını azalttı ve bu durum toplumda huzursuzluğa neden olmuştur.

Liberalleşme girişimleri, ekonominin gerçek sorunlarına çözüm olamamıştır. Ayrıca, silah alımlarına yapılan aşırı harcama, terör örgütlerine verilen finans desteği, küçük bir güçken bölgesel bir güç gibi davranması ve bu doğrultuda harcamalar yapması ülkeyi içinden çıkılmaz zor bir ekonomik buhrana sürüklemiştir.

Kaddafi rejimini korumak için ülke içinde etnik ve dinsel çatışmalar çıkarmış ve ülkesinde bir kaos ortamı yaratmıştır. Kaddafi, rejimine karşı ayaklananları tutuklatmış, siyasal partilerin faaliyetlerini yasaklamış ve muhalifleri gözetim altında tutmuştur. Özgürlüğü kısıtlanmış ve ekonomik eşitsizliklere maruz kalmış Kaddafi karşıtı kabileler ve dini gruplar, Arap baharının da etkisiyle Libya'da diktatör Kaddafi'nin düşmesi için halk hareketleri başlatmışlardır. Fakat bu halk hareketleri Tunus ve Mısır'daki gibi olmamıştır. Arap baharı, rejim ile muhalifler arasında silahlı çatışmaya dönüşmüş ve bir iç savaş patlak vermiştir.

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

4. ARAP BAHARI VE LİBYA İÇ SAVAŞI

2010 yılının aralık ayında, Tunus'ta üniversite mezunu bir seyyar satıcı olan Muhammet Bouzazi'nin kendisini yakmasıyla sosyal ve siyasal dönüşüm süreçlerinden birisi olan halk hareketleri, Tunus'ta başlamış ve ardından Yemen, Bahreyn, Cezayir, Mısır, Ürdün, Libya ve sonrasında Suriye'yi etkisi altına almıştır. Muhammet Bouzazi'nin kendi canına kıymasıyla Ortadoğu ve Kuzey Afrika'da tarihsel, siyasal ve sosyo-ekonomik olarak bugüne kadar inşa edilen rejimlerin meşruiyetini halk nezdinde sorgulayan bir devrim hareketi başlamıştır (<https://www.cnnturk.com/2011/dunya/01/20/kendini.yakti.devrimin.sembolu.oldu/603903.0/index.html>).

Bu rejimlerin yapısını değiştirmek amacıyla bu devrim hareketi gelişmiş ve genişletilmiştir. Başka bir ifadeyle bu devrim hareketi ilgili ülkelerdeki otoriter, totaliter, militarist ve diktatör rejimler yerine, halkın iradesine dayalı demokratik rejimlerin oluşmasıdır. Yukarıda adı geçen ülkelerin kaderini ilk kez halkların kendilerini belirleyecekti. İşte bu yüzden halkların kendi kaderini tayin etme umuduna Arap Baharı adı verilmiştir (<http://www.adaletedavet.com/arap-bahari-nedir-nicin-basladi-ne-oldu-bitti-mi/>). Arap baharıyla, İkinci Dünya Savaşının ardından siyasal sistemlerini hukuki zeminden de güç alarak hem tek partili hem de otoriter yönetim şekilleri ile inşa eden Arap rejimleri ve meşruiyetleri sorgulanmıştır. Kuzey Afrika'daki ve Ortadoğu'daki eski devrimci grupların ideolojileri milliyetçi modernist olarak bilinir. Siyasal rejimde krallıktan sosyalizme doğru bir değişim ve eski rejimle ilişki içindeki kadroların iktidardan uzaklaştırılmaları, çağdaşlaşmayı gerçekleştirmek için yeterli adımlar olarak benimsenmiştir (Karpat, 2011: 230-242).

Bağımsızlıklarını kazandıkları dönemden günümüze kadar Arap rejimlerinin istikrar ve mevcudiyeti belli bir kısım baskıcı ideolojilerden beslenerek inşa edilmiştir. Bugün ise sözkonusu Baasçılık ve Pan Arabizm gibi ideolojik bağlılıkların zayıflaması ve bölgede yerleşmiş olan normatif yapının çözülmeye başlaması ile birlikte toplumsal hareketlerin önü açılmıştır (Özlük, 2007: 11-18).

Ortadoğu ve Kuzey Afrika'daki rejimler hem Batı hem de Sovyetler Birliği tarafından askeri, siyasi ve ekonomik olarak desteklenen rejimlerdir. Sovyetler Birliği ortadan kalkmasıyla bu bölgeler ABD'nin politikalarıyla baş başa kalmıştır. Bu bölgelerde siyasi arenada tek süper güç olarak kalan ABD, Sovyetlerin yokluğunda Ortadoğu'daki rejimlere müdahalede bulunmayı öngördüğü yeni bir sistemik yapının kurulacağı sonucunu çıkarmıştır. ABD'ye bu bölgelere müdahale edecek bahane gerekmekteydi ve

o bahane 11 Eylül 2001 yılında gerçekleşmiştir. 11 Eylül 2001’de ABD, Dünya Ticaret Merkezine düzenlenen terör saldırı sonucu aralarında Irak, İran, Suriye ve Libya’nın bulunduğu devletleri Şer Ekseni ilan etmesiyle başlayan süreç 2003’te Bush hükümetinin Irak’ı işgal edip Saddam Hüseyin’i devirmesiyle Orta Doğu sahnesine yayılmaya başlamıştır (Özpek, 2012: 191). ABD’nin Irak’a müdahalesinin ardından ülke parçalanma sürecine girmiş, bir iç savaşa doğru sürüklenmiş ve istikrarsızlaştırılmıştır. Bu durum bölgedeki diğer devletlerde ABD’nin politikalarına karşı bir kin ve nefret duymalarına sebep olmuştur. Bölgedeki ülkeler ABD tehdidine karşı güvenliklerine daha çok yatırım yapma ihtiyacı duymuşlardır (Cicioğlu, 2013: 1). Ortadoğu ve Kuzey Afrika’daki devrik rejimler bu güvenlik yatırımlarını halkını korumak için değil mevcut rejimlerini yani koltuklarını korumak için yapmışlardır. Bu yüzden ülkelerinde de güvenliklerini garanti altına almak için halkları üzerindeki siyasi ve askeri baskıyı artırmışlardır. Bu bölgelerde var olan ekonomik eşitsizlik ve yoksulluğun üstüne bir de 2008’de ABD kaynaklı küresel ekonomik krizin eklenmesi ve bu krizin dünyayı ve özellikle bölgeyi de etkilemesiyle birlikte bölge halkları ekonomik olarak da baskı altında kalmışlardır. Bu siyasal ve ekonomik etkenler bölge halkları arasında huzursuzluk meydana getirmiştir. Bölge rejimleri kendi çaplarında çözüm yolları aramaları ve bu doğrultuda sınırlı seviyede siyasi ve ekonomik liberalleşme adımlarının atılması sorunun çözümünden daha çok ertelenmesine neden olmuştur. Bütün bu etkenlerin sonucu olarak Arap Baharı, bölgede patlamaya yaklaşan halkın özgürlük ve ekonomik beklentilerinin yeterince karşılanmaması halk hareketinin temelini atılması olmuştur (Prashad, 2012: 105).

Ortadoğu ve Kuzey Afrika’da kendimi yakayım mı sözü umutsuz ve öfkeli birinin kullandığı Arapça bir ifadedir. Bu tam da Mohamed Bouazizi'nin Tunus'ta kendini küçük ve güçsüz hissettiğinde yaptığı şey olmuştur. 26 yaşında olan Mohamed, üvey babasını, annesini ve 5 kardeşini beslemek için küçük bir el arabasıyla meyve satıcısı olarak çalışmıştır. El arabasıyla kadın bir zabıtaya yakalanmış ve ona rüşvet verememiştir. Bunun üzerine kadın zabıta memuru halka açık bir yerde Mohamed'i küçük düşürmüş ve mallarına el koymuştur. Belediye başkanı da daha sonra onu görmeyi reddettiğinde, 17 Aralık 2010'da belediye binası önünde kendini yakmış ve Arap baharı olarak adlandırılan ayaklanmaların başlamasına neden olmuştur (https://www.nytimes.com/2011/01/22/world/africa/22sidi.html?pagewanted=all&_r=0 %20(last%20accessed%20).

Mohamed Bouazizi kendini yakarken görüntüleri onu izleyenler tarafından kaydedilmiş ve sosyal medyada paylaşılmıştır (<https://www.theguardian.com/world/2011/feb/25/twitter-facebook-uprisings-arab-libya>). Teknoloji ve sosyal ağ aracılığıyla bu görüntüler gençler arasında hızla yayılmıştır. İnternet aracılığıyla rejime karşı bugüne kadar suskunluğu korumuş olan halk, tepkisini dile getirmenin yolunu bulmuştur. Ortadoğu ve Kuzey Afrika'da halk arasında ekonomik refahın sağlanamaması, hızla yükselen nüfusa paralel bir şekilde artan yüksek işsizlik oranı, arz-talep dengesizliği gibi ekonomik faktörlerin yanında devrik liderlerin muhalefet üzerinde uyguladığı siyasi baskılar ve muhalefetin yönetimden uzaklaştırılması politikaları halk hareketlerinin kısa sürede yayılmasına neden olan sebeplerdir. Ayrıca, yönetenler ve yönetilenler arasındaki eşitsizlikler, baskıcı yönetimler, insan haklarının kısıtlanması, özgür ve adil seçimlerin yapılamaması, yolsuzluklar ve kayırmacılık, halkın genelini içine alan ekonomik bunalımlar ve işsizlik gibi hadiseler olayların büyüyerek bir domino taşı etkisiyle Orta Doğu ve Kuzey Afrika'daki ülkelerde halkın çoğunluğunun dönemin iktidarlarına ölümüne başkaldırmasıyla sonuçlanmıştır (<https://www.tarihiolaylar.com/tarihi-olaylar/arap-bahari-1304>).

Tunus'ta Habib Burgiba'yı kansız bir askeri darbeye deviren dönemin Savunma Bakanı Zeynel Abidin Bin Ali'nin, Mısır'da Cemal Abdülnasır'ın devrimiyle başlayan süreci devam ettiren General Hüsnü Mübarek'in ve Libya'da krallık yönetimine son vererek işbaşına gelen Albay Kaddafi'nin kendi ülkelerinde yönetimi ele geçirmeleri Sovyet desteğiyle ve sosyalizmin etkisiyle gerçekleşmiştir. Hiç şüphesiz Ortadoğu ve Kuzey Afrika ülkeleri soğuk savaş döneminde Sovyetlerin etkisinde kalmıştır. Arap milliyetçiliği ve sosyalizmden etkilenmiş olan bölge halkları, bu ideolojiyle başa gelen diktatörleri devrimlerinde desteklemişlerdir. Halkın içinden fakir kabilelerden gelen bu devrik liderler toplum tarafından desteklenmiştir. Fakat zaman içerisinde kendilerini iktidarın gücüne kaptırmaları, çevrelerinde kendilerine yakın insanları toplamaları ve onları yönetimde önemli noktalara getirmeleri gibi nedenlerden dolayı halklar, bu diktatörlere karşı olan inançlarını yitirmişlerdir. Devlet kadrolarına, orduya, yargıya ve özel şirketlere aile bireylerinin yerleştirilmesi, halkın kendi içinden gelerek değişime uğrayan yöneticilere tavır almasına sebep olmuştur (<https://www.tarihiolaylar.com/tarihi-olaylar/arap-bahari-1304>).

Toplu protesto hareketleri sonucu hem Tunus hem de Mısır'da herhangi bir iç savaş yaşanmadan rejimlerin devrilmiş olmasına rağmen, Libya'da diğer iki ülkeden farklı sonuçlanmıştır. 2011 yılının şubat ayı ortalarında Bingazi'de ve ülkenin

kuzeydoğusunda başlayan gösteriler kısa sürede önce halk ayaklanmasına, daha sonra Kaddafi'nin ayaklanan muhaliflere savaş ilan etmesiyle ülkede Arap Baharı bir iç savaşa dönüşmüştür.

4.1 Halk Hareketlerinin Başlaması

Komşu Tunus ve Mısır'da uzun süredir ülkelerinin başında olan diktatörlerin devrilmesinden esinlenen Libyalılar, 17 Şubat 2011'de sosyal ağları kullanarak hükümet karşıtı protesto çağrılarını yapmışlardır. 17 Şubat 2011'in önemi geçmiş yıllara dayanmaktadır. 17 Şubat 2006 yılında Hz. Muhammed'in posterinin baskılanmasını proteste etmek için Bingazi'de dışarı çıkan protestoculara güvenlik güçleri şiddetle karşılık vermiştir (Aktaş, 2017: 219). Bu olay sonucunda 12 kişi ölmüş ve çok sayıda kişi yaralanmıştır. Bu olaydan bir yıl sonra 2007'de trajik olayı anmak için Trablus'ta barışçıl bir gösteri yapılması planlarını açıklayan yaklaşık bir düzine eylemci yetkililer tarafından tutuklanmış ve protesto gerçekleşmemiştir. Aylarca tutuklu kalan aktivistler, siyasal sistemi devirmeye çalışmak, Libya rejimi hakkında yanlış söylentiler yaymak ve düşman güçlerle ittifak kurmak suçlarından 6 ila 25 yıl arasında hapis cezasına çarptırılmışlardır (Prashad, 2012: 106).

17 Şubat 2006 tarihli protesto gösterisindeki güvenlik güçlerinin şiddetli müdahalesine yönelik herhangi bir eleştiri hükümet kanadından gelmemiş ve protestocuların ölümünden sorumlu olanlar adalete teslim edilmemiştir. Kaddafi ve hükümeti, hükümet tarafından onaylanmadıkça muhaliflere protesto yapmayı yasaklamıştır. 1969'dan bu yana iktidarda olan Albay Muammer Kaddafi, kendisini yönetici olarak değil, ülkenin rehberi olarak göstermiştir ve sürgündeki Libyalılar da dahil olmak üzere kendine muhalif olarak algıladığı kişilere ve ailelerine hapis, işkence, taciz ve yıldırma gibi ağır şiddetler uygulayarak kendine muhalif olacak hareketleri engellemeye çalışmıştır (Erdurmaz, 2011: 1).

Libya'nın diğer Kuzey Afrika ülkelerine kıyasla göreceli olarak ekonomisi daha iyi olmasına rağmen, işsizlik ve diğer sosyo-ekonomik eşitsizlik hat safaya ulaşmış ve 17 Şubat Devrimi'nde Libyalıların sokağa dökülmesine neden olmuştur. Protestocular ve muhalifler yolsuzluk, işsizlik ve eşitsizliğin ayaklanmanın tetikleyicileri arasında olduğunu söylemişlerdir. Ayaklanan kişiler ülkenin zengin, ancak halkın fakir olduğunu ve bu zenginliğin Kaddafi ve destekçilerinin yararına dağıtıldığını ifade etmişlerdir.

Libya güvenlik güçleri herhangi bir yargı otoritesine bağlı olmayan Ebu Salim ve Ain Zara gibi iki önemli hapisaneyi ve bir dizi gözaltı merkezlerini kontrol etmiştir. Burada

tutuklu olanlar uzun bir dönem işkenceye ve kötü muamelelere maruz kalmışlardır. Kaddafi dönemi boyunca siyasi partileri ve bağımsız örgütleri yasaklayan baskıcı yasalar ile yetkilileri eleştirmeye veya hükümet karşıtı protestolar düzenlemeye cesaret eden herkese demir yumruğunu göstermiştir (<https://www.telegraph.co.uk/news/worldnews/africaandindianocean/libya/8734171/Libya-rebel-describes-torture-and-starvation-at-hands-of-Gaddafi-loyalists.html>).

Sivil toplum örgütlerine ve bağımsız medyaya neredeyse hiçbir alan bırakılmamıştı. Çok nadir Kaddafi'nin kırmızı çizgileri aşılmadıkça medyaya ve muhalif seslere tolerans gösterilmiştir. Kaddafi döneminde ne siyasal partilere ne de insan hakları örgütlerine izin verilmiştir. Kağıt üzerinde Libya yasaları barışçıl toplanma özgürlüğünü garanti ederken, uygulamada kamuya açık toplantılar ve gösteriler yalnızca hükümeti desteklerken hoşgörüyü karşılanmıştır. Yine de baskılara rağmen 2008 yılından beri Bingazi halkı ve Ebu Salim hapishanesinde 1996 yılında çeşitli işkencelere maruz kalarak öldürülen yaklaşık 1200 kişinin aileleri hükümete karşı protestolar düzenlemişlerdir. Haziran 2008'de, Bingazi Asliye Hukuk Mahkemesi, yetkililerin Ebu Salim'de veya gözaltındayken başka yerlerde öldüğüne inanılan 33 kişinin araştırılmasına karar vermiştir. Mahkeme kararı halkı cesaretlendirmiştir. Aileler her cumartesi halk kongresinin önünde toplanarak gösteriler düzenlemeye başlamışlardır. Bu ailelerin direnişi hiç şüphesiz halkın sessizliğini bozmasına ve 17 Şubat devrimine katkı sağlamıştır (Amnesty, 2011: 16).

Libya'da nihayet rejim değişikliğine yol açan ayaklanmalar, 15 Şubat 2011'de, 1996 yılında Ebu Salim cezaevinde ölen 1200 kurbanın aileleri için daha fazla tazminat isteyen bir insan hakları aktivisti ve Libya'nın önde gelen avukatlarından Fethi Terbil'in tutuklanmasıyla başlamıştır (Joffé, 2011: 523). İki gün sonra, Facebook ve Twitter gibi sosyal ağları kullanarak Libyalılar tarafından bir "Öfke Günü" planlanmış ve gösteriler bütün ülkeye yayılmıştır. Ülkenin doğusu monarşi taraftarıdır ve Kaddafi devrimden sonra monarşiyi destekleyen kabileleri dışlamıştır. Kendine yakın ve sadık olan kabilelere destek vermiş ve ülke çapında önemli görevleri getirmiştir. Bu eşitsizlik ortamından dolayı doğuda Kaddafi'ye karşı yıllarca kin besleyen bir halk oluşmuştur (Prashad, 2012: 113). Aslında Bingazi, ülkenin en büyük ikinci şehri değil, sanki kentsel bir çorak toprak gibiymiş görülmüştür ve bu yüzden gelişimi göz ardı edilmiştir (Haimzadeh, 2011). Libya'daki ayaklanmaların sebebi, Tunus ve Mısır'daki ekonomik ayaklanmalarının aksine, halkların demokratik fırsatların bastırılması olmuştur (Prashad, 2012: 93).

4.2 Halk Hareketlerindeki İsyancıların Profili

İsyancılar arasında yalnızca doğu halkı ve Ebu Salim'de katledilenlerin yakınları olmamıştır aynı zamanda siyaset yapması engellenen İslami gruplarda böyle bir ayaklanmayı beklemiştir. İsyancılar arasında Müslüman kardeşler, Libya ulusal kurtuluş cephesi ve Hizb ut-Tahrir gibi gruplar da olmuştur. İslami bir hareket olan Müslüman kardeşler grubu şeriatın getirilmesini istemiştir. Arap dünyası genel olarak seküler yönetime karşı durmuştur. Bu grubun ortaya çıkması 1963 yılına dayanmaktadır. Mısırlı hocalarından ve Senusi hareketinden etkilenen Libyalı gençler tarafından kurulmuştur. 1967 yılında Trablus ve Bingazi'de şubeleri açılmıştır. Fakat 1969 yılında devrimden sonra başa gelen Kaddafi'nin 1972'de siyasal partiye veya herhangi bir kuruluşa katılanların ölümle cezalandırılacağını bildirmesi bu grubun hareketlerini ülke içinde büyümesini ve etkili olmasını engellemiştir. 1980'li yıllarda tekrar biraraya gelerek politik eylemlerde bulunmak istemişlerdir. Fakat bu eylemler uzun sürmemiştir. Toplu tutuklamalar devam etmiş ve iki grup lideri Dr.Abdullah Ahmed İzzeddin ve Dr.Selim Muhammed Ebu Hanık, idam edilmiştir. Grup üyelerinin yaklaşık 150'si tutuklanmış ve ömür boyu hapis cezasına çarptırılmıştır. (Seta, 2011: 20).

Libya Ulusal Kurtuluş Cephesi Müslüman kardeşlerden ayrılanların oluşturduğu aşırılık yanlısı bir gruptur. Şiddete başvurarak siyasal rejimi değiştirmeye çalışan bir gruptur. Bu grup, El Aziziye'ye 1984 yılında silahlı saldırılar düzenlemiş ve rejimle silahlı çatışmaya girmiştir. Grup rejime karşı durmuş çünkü rejimin yolsuzluk yaptığını, kaos ortamı oluşturduğunu ve ülkede elde edilen gelirlerin Libya'ya fayda sağlamayacak projelere harcandığını öne sürmüştür. 17 Şubat'ı bekleyen bir diğer grup ise Hizb ut Tahrir grubudur. Siyasal hayatta pek etkili olamamış olan bu grup, halk ayaklanmasında bir ihtimal devrim olursa yeni kurulan düzende söz sahibi olmak için ayaklanmalara destek vermiştir. İdeolojik ve entelektüel revizyonundan sonra Müslüman kardeşlerden ayrılmışlardır. 1973 ve 1978 yılları arasında hükümet baskısı altında etkili bir politika üretmediler. Hem hükümet tarafında hem de Müslüman kardeşler tarafından baskılara maruz kalmışlardır (Elbert, 2015: 6).

Kaddafi'nin özgürlüğe hiç yer bırakmaması gençlerin farklı siyasi ve dini örgütlere katılmasına neden olmuştur. Libya'da bu örgütlere katılan gençlerin çoğu 1979 yılında Afganistan-Sovyet Rusya savaşında Afganistan'a destek amaçlı savaşa katılmışlardır. Bu gruplar dışında Kaddafi'ye karşı olan başka gruplarda kurulmuştur. İslamik cihad örgütü olan Mücahitler grubu Afganistan'dan dönen gençler tarafından kurulmuştur. Bu

grup Sirte ve Sirte havaalanı gibi stratejik bölgelerde halk ayaklanmaları sırasında kontrolü ele geçirmiştir. Libya şehitleri grubu Vahhabi ideolojisinden etkilenen ve yine Afganistan'dan dönen gençler tarafından kurulmuştur. Libya İslami Savaş Hareketi de bir diğer muhalif gruptur ve bu hareket Kaddafi'nin en çok uğraştığı bir gruptur. Lideri Abdulhekim Belhaj'dır. Müslüman kardeşlerin bir kolu olan bu grup şiddeti kullanarak Libya'da siyasi ve toplumsal dönüşümü sağlayacaklarını düşünmüşlerdir. Libya'nın bir İslam ülkesi yani şeriatla yönetilen bir ülke olmasını istemişlerdir. Kaddafi, devletin ve toplumun güvenliği için bir tehdit olarak gördüğü tüm radikal İslam örgütlerine karşı çıkmıştır. Yine de, İslam devletin Libya'daki dini olarak kaldı ve hala siyasi ve sosyal alan üzerinde güçlü bir etkiye sahip olmuştur. Libya'da dini uygulamalar, dine sözde herhangi bir siyasi müdahale olmaması için rejim tarafından yakından izlenmiştir. Gözetim altında tutulmuş din adamlarının ve onların takipçilerinin, devletin onayladığı dini uygulamalar sınırları dahilinde kalması sağlanmış ve camiler hükümetin İslam vizyonunu yerine getirmek için araç olarak kullanılmıştır (Elbert, 2015: 7).

Kaddafi'nin muhaliflere baskısı sadece kendi ülkesinde sınırlı kalmamıştır. Ülke dışında birçok istihbarat örgütleriyle çalışarak muhaliflere şiddet uygulamıştır. Bunlar arasında ülke çapında tanınan ve Kaddafi'ye muhalif olan Abdulhekim Belhaj vardır. Araştırmalar sonucunda İngiltere ve ABD'nin Kaddafi ile işbirliği yaptığı ortaya çıkmıştır. Abdulhekim ve eşi Fatima Boudcha bu üç devletin işbirliğiyle yakalanmış ve işkencelere maruz kalmışlardır.

Fatima Boudchar 2004 yılında Tayland'da işkence edilip kaçırılmıştır. Bu kaçırılma olayı MI6, CIA ve Libya Dış Güvenlik Teşkilatı tarafından gerçekleştirilmiştir. MI6 İngiltere'nin gizli haber alma servisedir. CIA ise ABD'nin merkezi istihbarat teşkilatıdır. Fatima'nın tek suçu Kaddafi rejimine karşı olan Abdulhekim'in eşi olmaktır. Abdulhekim Libya İslami Savaş Hareketinin ilk lideri olmuştur ve Kaddafi tarafından El Kaide ile bağlantılı olduğu gerekçesiyle suçlanmıştır. Abdulhekim ve eşi İngiltere'ye iltica etme planları yaparken, Tayland'ta yakalanıp CIA'nın tutuklama merkezine götürülmüşlerdir. Orda bir süre işkence edildikten sonra Libya İstihbarat servisine teslim edilmişlerdir. 2003 yılına kadar Batı tarafından Ortadoğu'nun kuduz köpeği olarak anılan Kaddafi bu tarihten sonra Batı'nın müttefiki gibi hareket etmeye başlamıştır. 2003 yılında ABD'nin Irak'ta kitle imha silahları olduğunu iddia ederek Irak'ı işgal etmesi Kaddafi'yi tedirgin etmiştir. Krizi fırsata çeviren Kaddafi kitle imha silahlarına sahip olduğunu ve bunları teslim etmek istediğini belirtmiştir. Bu Batı ile Kaddafi'nin yakınlaşmasını sağlayan bir hareketti zira batı Ortadoğu'da müttefik

aramaktadır. Bu yakınlaşmanın sonucunda Libya'ya yönelik yaptırımlar kaldırıldı, kârlı petrol anlaşmaları yapılmış ve CIA, MI6 ve Libya arasındaki işbirliği sözde terörle mücadelede olarak öne sürülmüştür. Bu işbirliği sözde terör örgütleriyle mücadele etmek için değil Kaddafi'nin muhaliflerini dışarda ve içerde bitirmek için yapılmıştır. Bu bilgiler Kaddafi döneminden sonra Libya gizli servisinin lideri Moussa Koussa'nın biriminde araştırılmış binlerce sayfadan çıkarılmıştır. Bu sayfalar arasından çıkarılan bir mektup herşeyi açıklığa kavuşturacak niteliktedir. Bu mektup MI6 servisinin lideri Sir Mark Allen tarafından Moussa'ya gönderilmişti. Mektupta, Sir Mark Belhaji ve eşini güvenli bir şekilde Libya'ya götürdüğü için Moussa'ya tebrik etmiştir. 2010 serbest bırakılan Abdulhekim iç savaş sonrası İngiltere'ye dava açmıştır (Ghannam: 2018).

10 Mayıs 2018'de Libya'lı politikacı Abdulhekim Belhaj, İngiliz hükümeti ve istihbarat servisi MI6'in yardımıyla Kaddafi'nin işkence kamplarına kaçırıldığı için İngiliz Başbakanı Theresa May'dan bir özür almıştır. 2001'den sonra gözü dönen ABD El Kaide ile anılan herkese zarar vermek için elinden geleni yapmak istemiştir. Bunu fırsat bile Kaddafi kendine muhalif olan isimleri El Kaide ile ilişkilendirmiş ve istihbarat servisleri yardımıyla muhaliflerine dünyanın her yerinde işkence yapmaya devam etmiştir. 2004'te İngiltere başbakanı Tony Blair petrol kaynaklarını sömürmek için Kaddafi'yi tebrik altında Libya'ya gitmiştir. El Kaide örgütüne karşı savaşta verdiği desteklerden dolayı Kaddafi'yi tebrik etmiş ve milyon dolarlık petrol ve gaz ithalatı anlaşmasını yaparak ülkesine dönmüştür (Rotheroe: 2018)

4.3 Silahlı Mücadele

Kaddafi protestoların silahlı mücadeleye dönüşmesini beklememiştir. Silahlı mücadele İslami muhalif gruplar ve Kaddafi tarafında dışlanan kabileler ile rejim arasında gerçekleşmiştir. Kaddafi'nin ülkesinde sürekli bir kaos ortamı oluşturması, kendine yakın kabileleri desteklemesi, yönetimindeki elitleri daha da zenginleştirmesi, ülkede var olan ekonomik krizi görmemesi ve buna rağmen sırf Arap birliğini kurmak için hala terör örgütlerini destekliyor olması ve sonra ani bir kararla dış politikada esnek davranarak Batı yanlısı bir yol çizmesi en sonunda da Ebu Salim hapisanesinde öldürdüğü muhaliflerin yakınlarına da protestolar sırasında şiddet kullanması ülkede düdüklü tencere teorisinin gerçekleşmesine sebep olmuştur. Kaddafi rejimi ile ülkedeki tüm muhalifler arasında kanlı bir iç savaşın yaşanması kaçınılmaz hale gelmiştir nitekim öylede olmuştur. Yukarıda Halk Hareketlerin Başlaması başlığı altında da belirtildiği gibi, 15 Şubat 2011'de gazeteci Fethi Terbil'in tutuklanması ve 17 Şubatta öfke günün

düzenlenmesi ve protestoların kanlı karşılık bulması gerilimi artırmıştır. Yetkililer, protestocuları ölümcül olmayan silahlar kullanarak dağıtmaya çalışmıştır fakat öfkeli halk dağılmamış ve bunun sonucunda çok sayıda kişi yaralanmıştır. Yetkililer olayların yayılmasını engellemek amacıyla gazeteci Fethi Terbil'i kısa bir sürede serbest bırakmıştır. Ancak ne halkı dağıtabilmişlerdir ne de direnişin yayılmasını engelleyebilmişlerdir. Bingazi'de başlayan olaylar kısa sürede Nafusa Dağı'ndaki Zintan dahil diğer şehirlere, Kufra'ya, Zuwara'ya, Derna ve Tobruk'a kadar yayılmıştır. Birkaç gün içinde, doğu Libya'daki protestocular güvenliğini sağlamak için silahlanmaya başlamıştır. Hükümetle ilgili kamu binaları yakılmış ve kaçan güvenlik görevlilerinin terk ettiği silahları ele geçirilmiştir. Sadece Bingazi'de hükümet karşıtı barışçıl protestoda bile yerel tıbbi kaynaklara göre en az 109 kişiyi hayatını kaybetmiştir (<https://www.globalsecurity.org/military/world/war/libya-civil-war.htm>).

Doğu Libya'daki Kaddafi kuvvetlerinin aşırı güç ve ateşli silah kullanımı, Trablus, Misrata ve Nafusa Dağı da dahil olmak üzere ülkenin başka yerlerinde protestoları tetiklemiştir. Misrata sakinleri Uluslararası Af Örgütü'ne, 19 Şubat 2011'de Bingazi'de hayatını kaybedenlerle dayanışma içinde olduklarını göstermek için sokağa çıktıklarını belirtmiş ve güvenlik güçleri tarafından vurulan Misrata'nın ilk kurbanı Khaled Abu Shamma'nın cenaze töreni sırasında rejimin yıkılması için çağrıda bulduklarını ifade etmişlerdir. Bu cenaze törenine katılan halka ateş açılmış ve yaklaşık doksan kişi hayatını kaybetmiştir. Bu olay bardağı taşıran son damla olmuştur (<https://www.globalsecurity.org/military/world/war/libya-civil-war.htm>).

Trablus'taki protesto hareketi diğer şehirlerin gerisinde kalmıştır. Kaddafi'nin büyük posterlerinin süslediği sembolik iktidar merkezi olan Yeşil Meydan'ın merkezinde 21 Şubat 2011'de birkaç yürüyüş yapılmıştır. Bu yürüyüşler sırasında güvenlik güçleri protestoculara ateş açmadan önce meydana gelmelerini beklemişlerdir. Bu ateş hattında birçok kişi ölmüş ve çok sayıda kişi yaralanmıştır. Sonraki günlerde Trablus'ta birçok mahallede küçük çaplı protestolar yapılmıştır. İsyancılar başladıktan sonra Albay Kaddafi, 22 Şubat 2011'de devlet televizyonunda görünmüştür ve protestocuları Libya'nın çıkarlarına zarar vermek isteyen yabancıların manipüle ettiği fareler olarak nitelendirmiştir. Libya'yı karış karış, oda oda, ev ev ve sokak sokak vatani bütün pisliklerden temizleyene dek mücadeleye devam edeceğini vurgulamıştır (https://www.ntv.com.tr/dunya/kaddafinin-kalesi-dustu,X0mlwi19dEKXaSZ1O_RVzg).

20 Şubat 2011'de Kaddafi'nin konuşmasından iki gün önce, resmi bir pozisyonu olmamasına rağmen, reformcu olarak nitelendirilen Kaddafi'nin oğlu Seyfülislam devlet

televizyonunda yaptığı konuşmada hükümet karşıtı protesto gösterileri için sürgünde yaşayan Libyalıları suçlamış ve yetkililerin olayların büyümesi önlemek için tutuklamalar yaptığını ifade etmiştir. Seyfülislam küçük protestoların ayrılıkçı bir harekete dönüştüğünü ve bunun devletin bekası için bir tehdit olduğunu vurgulamıştır. Seyfülislam protestolarda ölenlerin sayısının özgür basın tarafından abartıldığını ifade etmiştir. Kalabalıkların kontrol edilememesini ve kalabalığa şiddet uygulanmasını doğru bulmadığını bunun hükümetle alakası olmadığını, iyi eğitim almamış askerlerin hatası olduğunu ifade ederek halkın hükümete karşı olan öfkesini dindirmeye çalışmıştır. Ayrıca suçun sadece eğitimsiz askerlerde değil gözün dönmüş kalabalıkta da olduğunu belirtmiştir. Siyasi parti kurması yasaklanmış ve konuşma özgürlüğü elinden alınmış silahlı islamcı grupların ve bireylerin ayaklanmalara yol açtığını da iddia etmiştir. Seyfülislam mevcut konumlarını korumak için halkı rehabilite etmeye çalışmışsa da bu konuda yeterli olamamıştır. Yeterli olmadığını yani halkı ikna edemediğini anladığında da tehdit dilini kullanmaya başlamıştır. Libyalılara iki seçenek sunmuştur. Libyalılar ya mevcut sistemin arkasında duracaklardı ya da savaşa hazır olacaklardı. Seyfülislam protestocularla ölümüne çarpışma olacağı sinyallerini bu konuşmasıyla vermiştir (Amnesty, 2011: 17).

Hükümet karşıtı muhalifler hareketin bir halk ayaklanması olduğunu vurgulamış ve yabancılar ile silahlı islamcı grupların etkisinin olduğunu şiddetle reddetmişlerdir. Fakat ekonomik sıkıntılar yaşayan ve gözü dönmüş olan halk bir gerçeği görememiştir. Evet, islami gruplar bu organizasyonda başrolde olmuşlardır. Sadece islami gruplar değil İdris yanlısı Senusilerde Libya'nın kurtuluşu olacağını sandıkları oyunu oynamaya başlamışlardır. Bir Arap baharı edasıyla başlayan ve Kaddafi'yi devirme konusunda çok önemli ve doğru olan halk hareketleri, demokrasi ve özgürlük için değil bu islami grupların ve Senusi yanlısı kabilelerin çıkarları için yapılmıştı. Fakat halk diktatörü devirmek için bu tür grupları göz ardı etmek zorunda kalmıştır. Nitekim sokak savaşları ya da başka bir deyişle yerel olarak devam eden direniş hareketlerini ulusal düzeyde bir nevi düzenli bir ordu kurmak için bir araya getirmeye karar vermişlerdir. Muhalefet güçleri protestolarda hükümet güçleri tarafından ağır silahlar kullanılarak durdurulmaya çalışılmıştır. Hükümet kanadından ayrılıp halk hareketlerine katılan birçok eski yönetici, şiddetin halk hareketlerini kırdığını fark edince bir araya gelerek bir geçiş konseyi kurma kararı almışlardır. 2 Mart 2011'de eski adalet bakanı Mustafa Abdulcelil başkanlığında Libya Ulusal Geçiş (UGK) Konseyi kurulmuştur (Aktaş, 2017: 219). UGK'nin askeri kanadının liderliğini Ömer Hariri ve Albay Halife Hafter üstlenmiştir.

Rejimden ayrılıp gelen liderlere hep kuşkuyla bakılmıştır. Halife Hafter bu kesimlere oranla Bingazi’de daha saygın konumda olmuştur. Konsey başlarda hükümet kurulmasına sıcak bakmamış ama siyasi bir kaos oluşmaması için UGK geçici hükümet kurma yetkisini Mahmut Cibril’e vermiştir (Seta, 2011: 19). UGK kendini Libya’nın tek meşru temsilcisi olarak ilan etmiştir. Libya’yı iyi yöneteceklerini, demokratik bir ülke yaratacaklarını, hukukun üstünlüğüne ve insan haklarına saygılı olacaklarını vurgulamışlardır. Ayrıca Konsey Libya’nın uluslararası insan hakları hukuku altındaki yükümlülüklerine de uyma sözü vermiştir (<http://ntclibya.org/>).

Üçüncü bölümde de bahsedilen Kaddafi oluşturduğu zayıf devlet yapılanmasından dolayı muhaliflerin bazı küçük bölgelerde ve illerde kontrolü ele alması kolay olmuştur. Şubat 2011’in sonlarına gelindiğinde şiddet karşıtı protestocuların ele geçirdiği bölgelerde silahlanması, Kaddafi güçleriyle arasındaki şiddetli çatışmayı artırmıştır. Korkunç bir hızla, savaşı andıran silahlı bir çatışmaya dönüşmüştür. Bu süre zarfında Kaddafi kuvvetleri, muhaliflere kaptırdığı şehirlerin kontrolünü yeniden kazanmaya çalışması çatışmaları daha da şiddetlendirmiştir. Artan şiddete ve insan hakları ihlallerine ilişkin raporlara karşılık, 26 Şubat 2011’de BM Güvenlik Konseyi, Libya’ya bir dizi yaptırımları içeren 1970 sayılı Kararı kabul etmiş ve Libya’daki durumu Uluslararası Ceza Mahkemesine havale etmiştir. Libya’nın varlıkları dondurulmuş ve ambargo uygulanmıştır. Kaddafi hükümeti diplomatik bir biçimde izole edilmiştir. Kaddafi hükümeti içte ve dışta güç kaybetmiştir. Bölgesel ve uluslararası müttefikleri tarafından terk edilmiştir. Bölgesel anlamda izole edilmesi biraz geciktirilmiştir çünkü etrafındaki ülkeler hem göçmen almak istememişler hem de Libya’daki zengin kaynaklardan istifade etmek istemişler. Eğer gerçekleşirse halk devrimi sonrasında da kriz ortamından faydalanmak için ülke içinde aktif rol oynamak istemişlerdir. Bu süre zarfında Libya hükümetinin halkına uyguladığı şiddeti ve katliamları görmezden gelmişlerdir (Ata, 2013: 427).

17 Mart 2011’de, Doğu Libya’daki ve Misratak’taki çatışmaların yoğunlaşması sebebiyle BM Güvenlik Konseyi, Libya’ya uçuşu yasaklayan ve sivilleri korumak için gerekli tüm önlemlerin uygulanmasına izin veren 1973 sayılı Kararı uygulamaya koymuştur (https://www.nato.int/natostatic/assets/pdf/pdf_2011_03/20110927_110311-UNSCR-1973.pdf). 19 Mart 2011’de, Belçika, Kanada, Fransa, İngiltere ve ABD gibi ülkelerden oluşan uluslararası bir ittifak, muhalefetin güçlü bir kalesi olan Bingazi’ye ulaşan Kaddafi güçlerine karşı ilk askeri saldırılarını başlatmıştır. Şubat 2011’den beri başlamış olan ekonomik ve siyasi baskılar şimdi uluslararası bir çatışmaya

dönüşmüştür. NATO, 27 Mart 2011'de Libya'daki uluslararası askeri operasyonların kontrolünü devralmıştır. Ağustos 2011'in sonuna dek NATO yaklaşık 7.500'den sorti uçuşu düzenlemiştir. Kaddafi düşürme pahasına Kaddafi taraftarlarını öldürmek yine şiddeti artırmıştı. Libya'da huzur sağlamak amacıyla askeri operasyonlar başlatan NATO, çok sayıda sivil katletmiştir (<https://www.bbc.com/news/world-africa-18062012>).

NATO, 19 Haziran 2011'de sıradan sebeplerle halkı hiçe saymıştır. NATO, Silah sistemlerindeki arızaların masum sivil hayatının kaybına neden olabileceğini öne sürmüştür. Uluslararası Af Örgütü, 11 Nisan 2011 ve 2 Ağustos 2011 tarihlerinde gönderilen şikayet mektupları doğrultusunda NATO'yu, seçtikleri saldırı yöntemleri konusunda sivil kayıpları önlemek amacıyla büyük özen göstermeye çağırmıştır (NATO, 2011).

Uluslararası Af Örgütü, sivil kayıplara sebep olanların tarafsız bir şekilde soruşturulacağı çağrısında da bulunmuştur. Bu şikayet mektupları ve davaların incelenmesi sürecinde, NATO ile Kaddafi güçleri arasında çatışmalar devam etmiştir. Muhafif güçler 21 Ağustos 2011 gecesi Trablus'ta girdiği çatışmalarda şehrin büyük bir kısmını kontrolü altına almıştır. Çatışmalar sonucu binlerce insan ülkeyi terk etmek zorunda kalmıştır. Ülkede 672.000'den fazla Libyalı yabancı ülkelere ve komşu ülkelere sığındı. Yaklaşık 4.500 Libyalı Mısır'a kaçmış ve Mısır'da yaşamaya devam etmiştir. Yine komşu ülkelere Tunus'a 187.000 kişi sığınmıştır (<https://www.iom.int/jahia/webdav/shared/shared/mainsite/media/docs/reports/MENA-Seven-Month-report.pdf>).

4.4 Medyaya Uygulanan Şiddet

Çatışmalar sürerken Kaddafi yaptığı katliamların basın ve sosyal medya ile yayılmasını engellemeye çalışmıştır. Bugüne kadar halkına hiç özgürlük tanımayan siyasi partileri kapatan ve kendisine karşı duranları idamla cezalandıran Kaddafi, halkını bu sefer iletişimsizlikle cezalandırmak istemiştir. Kendisini herşeyin üstünde gören ve zaten bunu da kardeş lider sıfatıyla süsleyen Kaddafi gücünü korumak için elinden gelen her türlü şiddeti uygulayacak kadar gözü dönmüştür. Nitekim katliamlara devam ederken medya ve iletişim kanallarını kapatmıştır. Şubat 2011'de, Facebook ve Twitter'a erişimi engellemiştir. Daha sonra hem hükümetin hem de muhalefetin kontrolündeki bölgelerde internet erişimini kesmiştir. Sivil savaş döneminde bağımsız basının mücadelesini de vurgulamak gerekir. Kaddafi tekeli altındaki basın, radyo ve televizyon

boğulacak duruma gelmiştir. Yine de özgür basın çalışanı birçok gazeteci tehditlere, katliam girişimlerine ve öldürmelere rağmen inanç ve azimle olayları dünya medyasına yansıtmak için mücadelelerine sürdürmeye devam etmişlerdir. Gazeteciler özellikle ülkedeki siyasi şiddetten en çok etkilenenler olmuşlardır. Bu gazeteciler arasında kadın gazetecilerin kararlı mücadelesi de anılmalıdır. Bunun en güzel örneklerinden biri Rana al-Aqbanı'dır. Suriyeli gazeteci Rana'nın Libya'nın başkenti Trablus'taki evine 28 Mart 2011'de saat 03: 00'de, bir grup silahlı hükümet kuvvetleri girmiş, daireyi aramış ve tüm cep telefonlarına, bir bilgisayara ve kişisel belgelere el koymuştur. 28 yaşındaki gazeteci Rana'yı ve küçük kardeşi Hani El Akbani'yi hiçbir sebep belirtmeden tutuklanmıştır. Rana Akabe'nin Suriye'deki akrabaları, Libya devlet televizyonunda röportaj yaptığı video görüntülerini yayınlanana kadar onun tutuklandığını bilmiyorlardı. Şiddetli bir sorgulamadan sonra, Rana Libya'daki siyasal sistemin değiştirilmesi taraftarı olduğu ve ülkede Kaddafi karşıtı muhalifler tarafından kontrol edilen bölgelerdeki insanlarla iletişim kurduğu gerekçesiyle tutuklanmıştır. Fakat Rana'nın erkek kardeşinin neden tutuklu olduğuyla ilgili hiçbir açıklama yapılmamıştır. Cesur bir gazeteci olan Rana ölümü pahasına korkmadan Libya'nın siyasi sistemine karşı çıkan insanlarla temas halinde olduğunu itiraf etmiş ve değişim için sokağa çıkan halkın barışçıl protestolarını desteklediğini belirtmiştir. Kaddafi özellikle Trablus'ta gazetecilere yönelik saldırı kampanyaları başlatmış ve özgürlüklerini kısıtlamıştır (<http://www.amnesty.org/en/library/info/MDE19/014/2011/en>).

Ayaklanmalar başladıktan sonra, Kaddafi hükümeti, muhalifleri itibarsızlaştırmak ve ayaklanmaları etkilemek amacıyla bir medya savaşı başlatmıştır. Kaddafi aynı zamanda sözde şiddete teşvik ettiği için ve yanlış bilgileri yaydıkları için küresel medyaya da saldırmış ve sözde gerçekleri anlatmak için uluslararası basını Trablus'taki Rixos otele davet etmiştir. Ancak gazeteciler bu otelin dışına çıkamayacaklardı. Yaptırım uyguladığı bölgelerde herhangi basın organı görmek istememiştir. Bu kurala uymayıp otel dışına çıkan gazetecilerin bir kısmı kovulmuş, bazıları saldırıya uğramış ve tutuklanmıştır. Kaddafi bunun dışında da Şubat 2011 yılının ortasında beri Libya'da olayları izleyen ve rapor hazırlayan yabancı gazetecileri tutuklatmış, tutukluluk sürecinde tehdit etmiş ve ellerindeki belgeleri imha etmiştir. Gazetecileri Koruma Komitesi'ne göre en az elli gazeteci gözaltına alınmıştır (CPJ: 2011).

Medya savaşında Rana'nın dışında da birçok gazeteci aynı şekilde şiddete maruz kalmıştır. 23 Şubat'ta, Kaddafi hükümetine bağlı yabancı medya sorumlusu olan Libya Dış İletişim kurumunun yetkilileri, denetimsiz çalışan ya da yasa dışı yollardan giren

gazetecilerin güvenliğinden sorumlu olmadığı konusunda uyardı. Daha sonra hükümet sözcüsü Moussa İbrahim, gazetecilerin Trablus'ta ve Libya'nın diğer bölgelerinde sözde silahlı çetelere karşı korunmaları için hareket özgürlüğü kısıtladıklarını dile getirmiştir. Çok sayıda yabancı gazeteci hücre hapsinde kimseyle görüşürülmeden gözaltında tutulmuştur. Bazıları dövülmüş ya da başka şekilde kötü muamele görmüştür. The New York Times gazetesinin fotoğrafçısı olan Lyndsey Addario, 15 Mart 2011'de üç meslektaşı ile Ecdebiye yakınlarında Kaddafi askerleri tarafından yakalanmıştır. Lyndsey, hükümet askerleri tarafından darp edilmiş ve ölümlle tehdit edilmiştir (PETERS: 2011). Üç BBC üyesi, 7 Mart'ta el-Zawiya yakınlarında yakalandıktan sonra dövülmüş, hakaret uğramış ve alaycı durumlara maruz kalmışlardır (BBC: 2001).

Başka gazeteciler de Kaddafi güçleri tarafından tutuklanmıştır. ABD'li serbest gazetecisi Matthew Van Dyke, Mart 2011'in ortalarında Bingazi'den Brega'ya giderken Kaddafi güçleri tarafından yakalanmış, yakalandıktan ancak dört ay sonra ailesi Matthew'in Trablus'ta Kaddafi hükümetinin elinde olduğunu öğrenmiştir. Matthew Trablus muhaliflerin eline geçince serbest bırakılmıştır. Sebebi henüz bilinmeyen, üç Libyalı ve dört yabancı gazeteci çatışma alanlarının yakınlarında ölü bulunmuştur. Ölü bulunan gazetecilerin arasında 13 Mart 2011'de yakın bir pusuda silahlı ateş sonucu öldürülen Al Jazeera kameranı Ali Hassan Al Jaber ve ilk bağımsız online TV kanalını kuran ve protestoların başından beri sıcak bilgileri gönderen Mohamed Nabus vardır. Kasıtlı olarak öldürülmüş olan Nabus 19 Mart 2011'de Bingazi'de Kaddafi güçleri ile muhalifler arasındaki çatışmada öldürülmüştür. Kaddafi, din, dil ve ırk ayrımı gözetmeksizin kendine muhalif olarak gördüğü bütün basın yayın organları mensuplarını öldürmekten kaçınmamıştır. Bunlara ek olarak Güney Afrika'lı foto muhabiri Anton Hammerl'den de bahsetmek gerekir. Anton, 5 Nisan 2011'de Brega'nın ön cephesinde Kaddafi kuvvetleri tarafından öldürülmüştür. Ölüm haberi, Kaddafi kuvvetlerinin aynı olay sırasında yakaladığı üç yabancı gazetecinin 18 Mayıs 2011'de serbest bırakılmasıyla ortaya çıkmıştır. İki fotoğrafçı İngiltereli Tim Hetherington ve ABD'li Chris Hondros, 18 Nisan 2011'de Misrata'da Kaddafi Kuvvetleri ile muhaliflere arasındaki çatışmaların fotoğraflarını çekerken Kaddafi Kuvvetleri tarafından çatışma sırasında öldürülmüşlerdir (<http://www.amnesty.org/en/library/info/MDE19/014/2011/en>).

4.5 Ayaklanmalardan İç Savaşa Doğru Şiddet

Muhaliflerin elindeki bölgelerin kontrolünü yeniden kazanmak isteyen Kaddafi, genellikle savaşa katılmayan muhaliflerin yaşadığı bölgeleri hedef alan acımasız bir askeri kampanya başlatmıştır. Kaddafi kuvvetleri bu bölgelere top mermisi, misket bombası ve havan ile saldırarak, çok sayıda kişiyi öldürmüş ve yüzlerce bölge sakinini yaralamışlardır. Bölgeden kaçmaya çalışan sakinlere karşı tank mermileri ve roketli el bombaları gibi ağır silahlar kullanmışlardır. Bu tür saldırılar özellikle Misrata'da yaygın olarak görülmüştür. Tabi daha sonra Kaddafi kuvvetleri Ecdebiya ve çevresini ele geçirdikten sonra burda da aynı saldırılara devam etmişlerdir. Muhalif nüfusun çoğu, isyanı destekledikleri için veya öyle algılandığı için misilleme korkusuyla kaçmıştır. Yaklaşık 300.000 kişiye ev sahipliği yapan Misrata'yı, Kaddafi kuvvetleri karadan kuşatmıştır. Limanları henüz ele geçiremeyen Kaddafi, insani yardım için tek giriş-çıkış noktası olan ve yaralıları ile hastalar için tahliyenin yapıldığı limana saldırılar başlatmıştır. Roket saldırıları Mayıs 2011'de durdurulmuş fakat Haziran 2011'de tekrar başlamıştır (<http://www.hrw.org/news/libyaindiscriminateattackskillcivilians>).

20 Ağustos 2011 gecesini muhalefet güçleri Trablus'a girmiş ve başkenti korumakla görevli kuvvetlerden sınırlı bir dirençle karşılaşmışlardır. Muhalifler bu bölgede ilk etapta Kaddafi kuvvetleri tarafından durdurulmuştur. Fakat 24 Ağustos 2011'de Muhalifler şehirde giderek konumlarını sağlamlaştırmıştır. Muhalifler ilerleme sırasında hata yaptıklarını kabul etmişlerdir. Trablus'taki merkeze ilerleyişi önce silahsız sivillerle yapan muhalifler çok sayıda sivil kaybına neden olmuştur. Muhalifler, askerlerin silahsız olan sıradan sivilleri öldürdüklerini farkettilerinde pişman olacaklarını ve ateş etmeyi bırakacaklarını düşünmüşlerdir. Fakat başkenti korumakla görevli kuvvetler sivilleri öldürmeye devam etmişlerdir. Kaddafi güvenliği ve silahlı kuvvetleri ayaklanmaların başından beri, hükümet karşıtı gösteriler sırasında göstericilere şiddet kullanarak, işkence ederek ve ağır silahlarla öldürerek karşılık vermiştir. Silahsız göstericilere otomatik tüfeklerle saldırarak, yüzlerce kişi yaraladılar. Doğu'da, zayıfların çoğu Bingazi ve El Bayda'da olmuştur. İki kentte yalnızca 16-21 Şubat 2011 tarihleri arasında 170 civarında insan ölmüş ve 1.500'den fazla kişi yaralanmıştır. Çok sayıda silahsız protestocu silahlı çatışmalar sırasında öldürülmüştür. El-Bayda'da, 15 Şubat 2011'deki eylemde tutuklananlara destek amaçlı düzenlenen bir gösteri sırasında bir protestocu, 17 Şubat'ta yapılması planlanan Öfke Günü'nden bir

gün önce öldürülmüştür (<http://www.hrw.org/news/2011/04/17/libya-indiscriminate-attacks-kill-civilians>).

Protestocu, 20 yaşında bir öğrenci olan Saad Hamed Salah al-Yamanin arkadaşı Hazem Ahmed Uluslararası Af Örgütüne şu açıklamalarda bulunmuştur: Saad öldürüldüğü sırada ben de vurulmuştum. Tutuklanan kişilerin serbest bırakılması için barışçıl bir gösteriye katıldık. Fakat güvenlik güçleri ateş açıyor ve biber gazı kullanıyorlardı. Hazem, gösteri sırasında Saad'ın onun iki üç metre önünde olduğunu ve ağzının sol tarafından giren kurşunun, boynundan geçtiğini ve omiriliğini parçaladığını ifade etmiştir. Hazem'in akciğeri delinmiş ve iç kanaması olmuştur (<http://www.hrw.org/news/2011/02/20/libya-governments-should-demand-end-unlaw-ful-killings>).

17 Şubat 2011'de yapılması planlanan gösterilerden önce mevcut hükümet batı ve güney bölgelerinden yüzlerce askerini doğuya gösterilerin yapılacağı bölgeye toplamıştır. Öfke günü olarak adlandırılan 17 Şubat gününü asıl ateşleyen olay yukarıda bahsedilen öğrencinin cenazesinin hükümet kuvvetlerince basılması ve 17 kişinin öldürülmesidir. Şiddet kullanarak halkın katleden Kaddafi makam sevdası uğruna çocuk ve kadın erkek demeden kendine karşı olan herkesi öldürmüştür. Cenaze sırasında 15 yaşındaki lise öğrencisi olan Safhan Ramazan Han Atiya öldürülmüştür. Cami kapısında duran masum silahsız Atiya başından vurularak öldürülmüştür. Cenaze sırasında gizlice caminin etrafına çevreleyen eli silahlı hükümet güçleri birkaç saat boyunca çıkışa izin vermemiş ve daha sonra Cami'yi taramışlardır. 16 Şubat 2011'de polisler yerel polis karakolunu göstericilerle çatışmaksızın terk etmiştir. Daha sonra, emniyet binası 17 Şubat günü terkedilmiş ve birçok polis memuru göstericilerin tarafına geçmiştir. Çatışma daha sonra bazı polisler ile Kaddafi güçleri arasında da olmuştur. Sokaktaki göstericiler askerlerle gece de çarpışmaya devam etmiştir. O andan itibaren protestolar hızla şiddetli çatışmalara yol açmıştır. 17 ve 18 Şubat 2011 geceleri boyunca protesto gösterileri, cenaze töreni sırasında göstericilere ateş açan askerlerin bulunduğu, El-Bayda'nın 15 km doğusunda bulunan Shatat şehrindeki Hüseyin el-Jaweifi askeri üssüne taşınmıştır. Şiddet ve çatışmalar devam ederken arada birçok masum sivil hayatını kaybetmiştir (Amnesty, 2011: 41).

Çatışma alanı gün geçtikçe genişlemiştir. Bu alanlar içinde Bingazi'deki Kateeba kışlası vardır. 18-20 Şubat tarihleri arasında bu kışlaya yakın alanlarda da protestolar olmuş, çok sayıda protestocu öldürülmüş ve yüzlercesi yaralanmıştır. Kateebadaki kışlada bulunan Kaddafi'nin oğlu Saidi el Kaddafi'nin emri ile silahsız protestoculara karşı ateş

açılması emri verilmiştir. 20 Şubat 2011’de protestolara katılan polislerle birlikte kışlaya ateş açılarak karşılık verilmiştir. Aynı gün Kateeba yakınlarında bir petrol şirketinin yöneticisi, gaz tüpleriyle dolu yük arabasıyla kışla kapısında aracını patlatarak girişi koruyan askerleri öldürmüştür. Patlamanın etkisiyle duvarlarda geçitler açılmış ve askerler geriye çekilmiştir. Çatışmalara birkaç saat daha sürdü ve protestocular Kateeba’yı ele geçirdiler. Fakat bu kışla ele geçirelen dek hem protestocuların kanadında hem de hükümet kanadında çok sayıda kişi ölmüştür. Olaylar barışçıl olarak başlamıştı ama hükümetin olayları şiddetle, işkenceyle ve ölümcül güç kullanarak bastırmaya çalışması halkı daha da öfkelenmiştir. Öfkelenen halk hükümet güçlerine aynı şekilde karşılık vermeye başlamış ve şiddet iki taraflı uygulanmaya başlamıştır. Bu zaten zayıf bir devlet yapılanması olan ülkeyi daha da basit ve zayıf hale getirmiştir (Amnesty, 2011: 44).

19 Şubat 2011 tarihinde Misrata’da başlayan protestolar Bingazi’ye destek amaçlı yapılmıştır. Fakat güvenlik güçlerinin bu barışçıl protestoyu basmasından ve silah kullanmasından sonra protestolar Bingazi’yi desteklenmesinden çok Kaddafi rejiminin istifası üzerine olmuştur. Misrata’da ölen ilk protestocu 42 yaşında bir itfayeci olan Abu Sahma, yedi çocuk babasıdır. Karnından vurularak öldürülmüştür. Sonraki günlerde ve haftalarda daha fazla protestocu ve masum öldürülmüştür. 43 yaşındaki gazeteci ve iki çocuk babası Ali Hüseyin el Devik de öldürülenler arasındaydı. 21 Mart 2011’deki gösterilerde Ali Hüseyin’in kardeşi Mahmud Devik, 27 yaşındaki Miftah Ramazan el Jabu, Kaled İbrahim ve üniversite öğrencisi olan Abdel Hakim Ahmed Zakiya rejim askerleri tarafından öldürülmüştür. Mart 2011 aynı şekilde şiddetli geçmiş ve çatışmalarda birçok kişi hayatını kaybetmiştir. Mart 2011’in ikinci yarısından itibaren, Kaddafi kuvvetleri çoğu zaman küçük mahallelere karşı öldürücü saldırılar düzenlemiştir. Misrata ve Ecdebiya’da tanklar ve ağır askeri araç gereçler kullanılmış ve çok sayıda sivil öldürülmüştür (<http://www.hrw.org/news/2011/04/10/libya-government-attacks-misrata-kill-civilians>).

Olayları bastıramayan Kaddafi, Misrata ve çevresine Rus yapımı Grad roket atışı emrini vermiştir. Şehrin yerleşim bölgelerine sayısız grad roketi saldırısı düzenlenmiştir. Etkisi geniş alan yayılan roketlerin düştüğü yerde parçalanan insanlar olmuştur. Evlerinde oturan protestoya hiç bulaşmamış masum siviller bile bu şekilde katledilmiştir. Sadece evinde oturanlar değil Misrata limanında tahliye edilmeye bekleyen göçmenlerde bekledikleri sığınaklara isabet eden roketler yüzünden hayatını kaybetmiştir. Tahliye uluslararası bir örgüt olan Uluslararası Göç Örgütü tarafından sağlanacaktı. Ne yazık ki

sığınaklarda Nijeryalı 18 aylık Destini ve 8 aylık kız kardeşi Miryam adlı bebekler de hayatını kaybetmiştir. Üçüncü çocuğunu bekleyen 29 yaşındaki ölen çocukların annesi Viva Emeka, aynı roket saldırısında sağ bacağı ve sağ elini kaybetmiştir. Emeka ve ailesinin beklediği gemi 30 Nisan 2011'de Misrata'ya ulaşmıştır. Çok sayıda yaralı olduğu için hemen ayrılmak zorundaydı fakat liman ve çevresine yapılması planlanan roket saldırıları nedeniyle 4 Mayıs 2011 tarihine kadar Gemi demirlemek zorunda kalmıştır. Bir süre saldırılara ara veren Kaddafi kuvvetleri, Haziran 2011'de grad roketleri ile tekrar Misrata'ya ateş etmeye başlamıştır. Haziran 2011'in sonlarında Misrata'nın doğusuna bir dizi roket saldırısı düzenlenmiş bir çocuk olmak üzere toplam dört kişi hayatını kaybetmiştir. Bu yinelenen saldırılar çok daha şiddetli olmuştur çünkü daha fazla hasar vermek için roketler küçük metal toplarla birlikte fırlatılmıştı. Kaddafi'ye bağlı birliklere karşı 19 Mart 2011'de NATO hava saldırısı düzenlenmiştir. Bu hava saldırılarına rağmen Kaddafi saldırılarına ara vermemiştir ve saldırılardan saatlerce sonra Bingazi'ye tekrar girmeye çalışmıştır. Bingazi'deki birkaç mahalleye top atışları düzenlenmiştir (Amnesty, 2011: 47).

Mart 2011'in ikinci haftasında Kaddafi, tankları ve ağır askeri araç ve gereçleri Misrata ve Ecdebiye bölgelerine taşıtmış ve keskin nişancıları kontrol ettikleri alanlardaki yüksek binalara yerleştirmiştir. Ecdebiye sakinleri ve çevresindeki bölgelerde yaşayanlar kaçabilmiş ve daha güvenli bölgelere ulaşabilmişlerdir fakat bu durum çöl koşullarında haftalarca sürmüş ve bu zor şartlar altında mahsur kalan on binlerce göçmenin çok ciddi sıkıntılar çekmelerine neden olmuştur. Aynı şekilde Misrata sakinleri de şehirlerini terkedememişlerdir. Şehrin karasuları Kaddafi kuvvetleri tarafından sarılmış ve limanlarda roketlerle vurulmuştur. Kaddafi kuvvetlerinin şehrin merkezine kadar ilerlemesini engellemek için kum dolu kaplarla, buzdolapları, çamaşır makineleri ve mobilyalarla barikatlar kurulmuştur. Fakat Kaddafi şehre girmeyi başarmış ev ev cadde cadde acımasızca insanları katletmiştir. Durum daha da ağırlaşınca yerel halk ve Kaddafi kuvvetleri arasında çatışma başlamıştır. Eline silahını alan bölge sakini kendini müdafa etmeye başlamıştır. Şehir merkezi savaş alanına dönüşmüş bir cephe hattı oluşmuştur (Amnesty, 2011: 48).

Kaddafi'nin saldırılarından kaçamayanlar uzak bölgelerdeki okullara, camilere ve hastanelere sığınmıştır. Birçok sakin sığındıkları bölgelerde Kaddafi kuvvetlerinin saldırısına uğradıkça tekrar başka bölgelere kaçmak zorunda kalmıştır. Kaçmayı başaramayanlar evlerinde, ateş altında ve yiyecek, su ve ilaç sıkıntısı ile karşı karşıya kaldılar. Kaddafi kendisine karşı gerçekleşecek olası hava saldırılarından korunmak için

tankları sivillere ve sivil yerleşim bölgelerine yakın tutmuştur. Trablus ve Misrata'da çeşitli yerleşim bölgelerinde tanklar birçoğu evlerin içlerine yerleştirilmiştir. Diğer tanklar ise gıda pazarları, fırın ve küçük işletmelerin içlerinde gizlenmiştir. Bir nevi halk kalkan olarak kullanılmıştır. Kaddafi ülkenin kardeş lideri sıfatını kaybetmemek ve kendisine yakın kabillerle ülkeyi yönetmeye devam etmek pahasına bütün suçları işlemiştir. Sivillerin hayatını hiçe saymıştır. Ülke genelinde muhalefet bölgelerinde sivil yerleşim alanlarının içine ve çevresine mayınlar yerleştirerek, büyük miktarlarda patlamamış mühimmat tehlikesiyle başa çıkmak zorunda kalan sivillerin hayatını tehlikeye sokmuştur. Mayıs 2011'in başlarında Misrata şehir merkezinin güney doğusundaki Tamina yerleşim bölgesinde, iki kişi arabayla mayınların üzerinden geçmiş ve mayınlar patlamıştır. Neyseki kimseye zarar gelmemiştir. Bu kaza üzerinde mayınlı bölgede iki düzene Brezilya yapımı T-AB-1 mayınları keşfedilmiştir (<https://www.amnesty.org/en/search/?contentType=2561>).

Nisan 2011'in sonlarında Kaddafi kuvvetleri Misrata limanını ve çevresini mayınlar döşemiş ve limanı erişilmez hale getirmişlerdir. Mayınlar her biri geniş bir alana yayılan ve sekiz mayın saçan Çin yapımı 122 mm roketler tarafından atılmıştır. Misrata'da kullanılan bu mayınların aynısı Ecdebiye'de sivillerin yoğun olarak yaşadığı bir alanda da keşfedilmiştir. Bu keşifte yine bir rastlantı sonucu olmuştur. Kaddafi kuvvetleri bölgeden çekildikten sonra, bir elektrik şirketinin kamyonu mayınların üzerinden geçerken iki mayının patlamasıyla bölgedeki mayınlar keşfedilmiştir. 2011 yılının Haziran ve Temmuz aylarında, başkent Trablus'un batısındaki Nafusa Dağı bölgesinde, aynı sayıda mayını keşfedilmiştir. Anti-Personel Kara mayınlarının varlığı, çatışma nedeniyle yerinden edilmiş kişilerin, silahlı çatışmaların sona ermesinden çok sonra evlerine dönmelerini zorlaştırmıştır. Dahası, kullanılan mayınlar, neredeyse hiç metal içermeyen plastikten yapılmıştır. Bu nedenle metal dedektörleri tarafından tespit edilememiştir. Bu da aramayı aşırı derecede zor ve tehlikeli hale getirmiştir (<https://www.hrw.org/news/2011/06/21/libya-government-using-landmines-nafusa-mountains>).

4.6 NATO'nun Koruma Doktrini

Uluslararası silahlı bir çatışmaya taraf olan NATO, Uluslararası İnsan Hukuk kurallarına tabidir. Albay Kaddafi hükümeti NATO'yu sivil yerleşim bölgelerini hedef almak ve 800 kadar sivili öldürmekle suçlamıştır. NATO'nun kontrolsüz rastgele atışları sonucunda da hükümet yanlısı bölgelerde yaşayan siviller hayatını kaybetmiştir.

NATO bölgeye barışı ve huzur getirmek için değil elde etmek istediği sistemi gerçekleştirmek için muhalifler tarafında olmuş ve Kaddafi gibi sivilleri de öldürerek cevap vermiştir. 19 Haziran 2011'de NATO güçleri tarafında atılan bir füze Trablustaki sivil yerleşim bölgelerine çarpmış, iki çocuk ve bir kadın ölmüştür. NATO operasyon sözcüsü hava saldırısı sırasında füze sisteminde arıza meydana geldiğini vurgulayarak, bir kaç sivil zaiyatı verildiğini ifade etmiştir (https://www.nato.int/cps/en/natolive/news_75649.htm).

20 Haziran 2011'de, NATO Trablus'un batısında Surman'da, Kaddafi'ye bağlı Khweildy Hamedi'ye ait olduğu söylenen bir tesisi ve yanındaki sivillerin evlerini vurmuştur. Bu hava saldırısı sonucunda çok sayıda sivil hayatını kaybetmiştir. NATO 20 Haziran 2011 Pazartesi sabah yaptığı saldırının çok önemli bir komuta ve kontrol noktası olduğunu ifade etmiş fakat sivillerin ölümünü de zaiyat olarak vurgulamıştır. NATO'ya göre bu tesiste, Libya halkına sistematik saldırılar doğrudan koordine edilmiştir. NATO, bu görevin zaiyatlara yol açtığı iddialarının farkında olduğunu fakat sivillere yönelik saldırıları koordine etmek için kullanılan yüksek değerli bir komuta ve kontrol düğümü olduğunu da ifade ederek zaiyatı askeri bir hedeften dolayı meşrulaştırmaya çalışmıştır (https://www.nato.int/cps/en/natolive/news_75649.htm). Tepkilerin artması üzerine NATO askeri operasyon komutanı Korgeneral Charles Bouchard bir açıklama yaparak, vurulan hedefin Kaddafi'ye bağlı üst düzey bir yöneticinin komuta merkezi olduğunu ifade ederek tepkileri dindirmeye çalışmıştır. Ayrıca Bouchard, hava saldırıları sırasında tesisin yakınındaki Cami ve hastanenin vurulmaması için çok özen gestirildiğini de ifade etmiştir. Fakat olay yerinde bulunan uluslararası gazeteciler molozların altında çocuk bedenlerinin çıkarıldığını ve çok sayıda sivilin hedef alındığını ifade etmişlerdir.

30 Temmuz 2011'de NATO uçakları Trablus'ta Libya devlet televizyonunun 3 uydu yayını vurmuştur. Sivil kayıp olmamıştır. NATO bu saldırıyı, Rejimin ayrılmaz bir parçası olan TV kanalları sivilleri sistematik olarak baskı altında tuttuğu, halka tehditler savurduğu ve halka saldırıları teşvik ettiği için gerçekleştirmiştir. Kaddafi, TV'yi Libyalılar arasındaki nefreti artırmak, destekçilerini sivillere karşı harekete geçirmek ve kan dökülmesini tetiklemek için bir politika aracı olarak kullanmıştır (https://www.nato.int/cps/en/natolive/news_76776.htm). Fakat Uluslararası Af Örgütüne göre medya yayınları sivil kuruluşlar olduğu için vurulması endişe verici olmuştur. Kaldı ki Kaddafi, kontrolü altındayken Libya devlet televizyon yayınlarının tüm içeriğini izleme ve analiz etme imkânına sahip olamamıştır. Kaddafi'nin nefreti

aşlamak ve halkı harekete geçirmek için televizyon yayınlarını kullanması televizyon vericilerini askeri hedef yapmakta belirleyici ölçütler değildir. Uluslararası İnsani Hukuk'a göre askeri hedefin tanımı gereği, doğası, konumu, amacı veya kullanımı gereği askeri harekete etkili bir şekilde katkıda bulunulduğu sırada NATO'ya kısmi yıkım, ele geçirme gibi askeri avantajlar sunar. Fakat TV'lerde yapılan propagandalar etkin bir askeri hareket değildir. Bu da TV uydularına NATO tarafından yapılan saldırıların (https://www.nato.int/cps/en/natolive/news_76776.htm) illegal olduğunu ortaya çıkarmıştır.

4.7 Rejimden Kaynaklanan Kayıplar, Tutuklamalar ve İşkenceler

Libya genelinde çoğu erkek olmak üzere binlerce insanın gaipliği huzursuzluğun ve çatışmanın korkunç bir özelliği olmuştur. 17 Şubat'taki öfke gününün önderleri konumundaki eylemciler ve hükümet eleştirmenleri, protesto hareketlerinin yani halk hareketlerinin büyümesini engellemek için eylemin başlarında hükümet tarafından ortadan kaldırılmışlardır. Halk hareketleri, Şubat 2011'in sonlarına doğru silahlı bir çatışmaya dönüşürken, muhalif gruplara destek veren ve UGK'ye bağlılığını ilan eden bireyleri, aileleri, bölgeleri ve şehirleri zayıflatmak veya cezalandırmak amacıyla ortadan kaybolmalar daha yaygın ve sistematik hale gelmiştir (<https://www.reuters.com/article/us-libya-protest-abuses/factbox-gaddafi-rule-marked-byabusesrightsgroupssay>).

Trablus'ta 12 bin kişi kaybolmuştur fakat bu kayıpların çok az bir kısmı doğrulanabilmiştir. Çünkü bölge Kaddafi'nin kontrolü altında kaldığı için kayıpları gözlemek ve doğrulamak zor olmuştur. Kaddafi'nin hükümeti, Genel Halk Komitesinin İçişleri Bakanlığına denk sayılan Halk Güvenliği biriminin gözetimi altında bulunan kayıplar ve onlar hakkındaki bilgilere erişimi reddetmiştir. Bu bilgilere erişmek isteyen bağımsız kuruluşların ısrarlarına rağmen herhangi bir gelişme olmamış ve detaylar açıklanmamıştır. Ancak Adalet Bakanlığı Uluslararası Kızılhaç Komitesine gerekli detayları alması için izin vermiştir. Bağımsız gözlemciler en çok sivil zaiyatın verildiği hapisane ve gözlem noktalarında araştırma yapmak istediler. Fakat Ain Zara ile Ebu Salim hapisanelerine, Salaheddin gözaltı tesisine ve kayıpların çoğunun tutulduğuna inanılan Sirte'deki askeri barakalara gözlemcilerin girişi için izin verilmemiştir. Libya'da cebren kaybolmaya maruz kalanlar birkaç kategoriye ayrılabilir. Bu kayıplar arasında hükümet karşıtı gösterilere katılımları dikkate alınan bireyler, Kaddafi güçleri Bingazi ve Kufra gibi şehirlerden çekilirken kaybolan bireyler ve doğu Libya'da çatışma içinde olanlar vardır. Ayrıca, muhalefet tarafından kontrol edilen

Misratah ve Nafusa Dağı bölgesindeki şehirlere Kaddafi kuvvetleri saldırılar düzenlemiş ve bu saldırılar sırasında bölgede bazı mağdurlar evlerinden, yollarından veya diğer halka açık yerlerden Kaddafi kuvvetleri tarafından alıkonulmuştur. Zaviye ve Zuvare gibi Kaddafi kuvvetleri tarafından geri alınan şehirlerde halk, rejime karşı çıkmaya cesaret ettikleri ve Kaddafi kuvvetlerine karşı silahlanma eyleminde buldukları gerekçeleriyle misillemelere maruz kalmıştır (<http://www.hrw.org/news/2011/05/27/libya-rocket-attacks-western-mountain-towns>).

Halk hareketlerinden önce büyük çoğunluğu muhalefet üssü olarak görülen doğu Libya'dan gelen ve başkent Trablus'ta gözaltında olan siyasi tutukluların, eylemlerin başladığı ilk zamanlarda aileleriyle ve dış dünyayla temasları kesilmiştir. Daha sonra tutukluların çok az bir kısmı serbest bırakılmıştır fakat beş yüze yakın muhalifin Trablus'ta tutukluluk hali devam etmiştir. Muhalefet güçleri Ağustos 2011'in sonlarında Trablus'a girene kadar geçen süre zarfında da bu tutuklulara ne olduğu bilinmiyordu. Kaddafi'nin Trablus'taki kuvvetleri geri çekilmeye başladığı sıralarda, Ebu Salim, Ain Zara hapishanelerindeki tutuklular ile Tagura, Fergana Vadisi ve Qasr bin Ghashir'deki gözaltı merkezlerindeki tutuklular kaçmaya çalışmıştır. Kaçmaya başaramayanlar, geri çekilen Kaddafi kuvvetleri tarafından yargısız infaz edilmiştir. Gözaltına alınanların ifadeleri göre, kaybolan muhaliflerin bir kısmı tutuklanma sırasında veya ilk gözaltı süresinde yargısız infaz edilmiştir. Halk hareketleri ulus devlet olma yolunda atılan bir adım olmuştur. Halk hareketleri içinde ülkeye demokrasiye getirmek yerine şeriaatı getirmek isteyen ayrılıkçı gruplar da olmuştur. Kaddafi güçleri tarafından yakalanan veya gözaltına alınanlardan bazıları daha sonra devlet televizyonlarında, El Kaide gibi silahlı gruplara katıldıklarını itiraf etmişlerdir. El Kaide'ye bağlı olanların uyuşturucu bağımlısı oldukları da ortaya çıkmıştır (https://www.bbc.com/turkce/haberler/2011/02/110224_gaddafi_latest).

Libya genelinde aileler kayıp olan yakınlarının durumu konusunda endişelenmişlerdir. Bu endişelerine bir de beklenen olası misilleme hareketi eklenmiştir. Kaos ortamı devam etmiş ve ülke genelinde hem muhalifler tarafından hem de hükümet tarafından şiddetin devam etmesi endişe verici bir hal almıştır. Öyleki halka açık alanlarda ve pazarlarda halk, isimlerinin telafuz edilmesinden bile çekinmiştir. Çünkü muhalif bölgede yaşayanların birçoğunun akrabası Kaddafi'nin kontrolü altındaki bölgelerde yaşamaktadır. Bazı bölgelerde yerel aktivistler kayıpların listesini oluşturarak, Libya Kızılay'ına teslim etmişlerdir. Siyasal sistemin muhalifleri veya eleştirmenleri olarak kabul edilen bireyleri tutuklamak, ardından tutuklanmaları reddetmek Kaddafi'nin

geçmişten beri uyguladığı bir sistemdir. Kayıp olanlar arasında Bingazi'nin batısında bulunan Ecdebiye ile Bin Cevad arasındaki bölgede çatışma içinde olan kişiler de olmuştur. Bunlar savaşımlara, yaralılara ve gazetecilere yardım etmeye çalışan sivillerdir. 6 Nisan 2011'de yirmi altı yaşındaki Libyalı kameraman Mohamed el Shouihdi ve iş arkadaşları çekimler için Ecdebiye'den Brega'ya giderken Kaddafi kuvvetleri tarafından alıkonulmuşlardır. Mohamed'in iş arkadaşları olan Cezayirli gazeteci Hasan Zeitouni ve Mısırlı kameraman Majdi Halil daha sonra serbest bırakılmıştır. Fakat Mohammed kayıptır ve hükümet tarafından bilgi verilmemiştir (Amnesty, 2011: 61).

Kaddafi güçleri özellikle muhaliflere bağlı bölgelerde çoğunluğu çocuk olan yüzlerce kişiyi kaçırmıştır. Kaddafi TV konuşmasında söylediği gibi adım adım cadde cadde ev ev insanları yakalamıştır. Bu insanlar evlerinin önünden, camilerden ve caddelerden kaçırılmışlardır. Kayıpların sayıca en çok yaşandığı yer Misrata'dır. Bu sayı Kaddafi'nin Misrata'da tekrar kontrolü ele almak için saldırdığı sıralarda artmıştır. Kaddafi Misrata halkını muhaliflere destek verdiği için cezalandırmıştır. Bu şekilde hem halka korkutmak hem de muhaliflerin gücünü kırmak istemiştir. Kaddafi Misrata'nın güneyinde bulunan Tamina, Kerzaz ve Gheiran gibi kırsal bölgelere girdiğinde, halkın büyük çoğunluğu kaçmıştır. Mal varlığını korumak için kalanlar da Kaddafi güçleri tarafından yakalandılar. Askerler evleri yağmalamış ve değerli eşyaları evlerden çalmıştır (<http://www.amnesty.org/en/news-and-updates/report/libya-attacks-against-misratah-residents-pointwar-crimes-2011-05-05>).

Herhangi bir yargılama sürecinden geçmeyen, aileleriyle ve avukatlarıyla görüştürülmeyen tutuklular her türlü suistimale maruz kalmıştır. Çatışmalar sırasında iletişimsiz bir ortamda tutulmuşlardır ve durumları hakkında hiçbir bilgi alınamamıştır. Gözaltında ve hapishanelerde tutulan muhaliflere işkence uygulanmıştır. En sık kullanılan işkence yöntemleri arasında elektrik şokları, dayaklar, falaka, uykusuz bırakılmak ve uzun süre tek hücreli odalarda aç susuz kalmak vardır. Halk hareketlerinin hemen sonrasında Sirte ve Tripoli'de tutuklananlar, özellikle tutuklandıktan sonra ve ilk gözaltı süresinde işkence gördüklerini ve kötü muamele gördüklerini ifade etmişlerdir. İlk gözaltı süresinde birkaç kişi vurularak öldürülmüştür. Bunlar arasında silah taşımayanlar da olmuştur. Vurulanların tedavi görmesine de izin verilmemiştir (Amnesty, 2011: 65).

4.8 Muhalifler Tarafından Uygulanan Şiddet

Yargısız infazlar, işkenceler ve tutuklamalar sadece Kaddafi kuvvetleri tarafından yapılmamıştır. Muhalifler, Kaddafi güçlerinin eski üyelerini, Kaddafi'ye bağlılığından şüpheliledikleri kişileri ve Kaddafi güçleri adına savaşan yabancı uyruklu paralı askerleri kaçırmış, keyfi olarak gözaltına almış, işkence etmiş ve öldürülmüşlerdir (<https://www.theguardian.com/world/2011/sep/12/murder-torture-both-sides-libyan-regime>). UGK altında toplanmış muhaliflerin bu yargısız infazlarından yine UGK'nin kendisi sorumlu tutulmuştur. Protestoların ilk günlerinde çöken devlet kurumları, eline silah alan yerel halk tarafından doldurulmuştur. Kurumsal bir yapılanmanın çöküşü, ülke içinde bir güvenlik sorunu oluşturmuştur (<https://www.reuters.com/article/us-libya-east-stockpiles/libyas-abandoned-stockpiles-attract-smugglers-idUSTRE76044H20110701>).

Muhalefet bölgelerinin güvenliği, gerekli eğitim ve deneyime sahip olmayan, denetimsiz ve yasama organı olmayan UGK'nin savaşçılara bırakılmıştır. Dahası UGK içinde farklı düşüncede farklı amaçlara hizmet eden grupların varlığı ülkenin geleceğinin bir bilinmezliğe sürüklendiğini göstermiştir. UGK'nin en büyük görevinde bu gruplardan sıyrılmak ve demokratik bir Libya kurmaktır. Fakat UGK ele geçirdikleri bölgelerde şiddeti önleyememiştir (<https://www.theguardian.com/world/2011/sep/12/murder-torture-both-sides-libyan-regime>).

El Bayda'da protestoların devam ettiği sıralarda askeri hava üssünün kontrolü muhaliflere geçmiştir. Hava üssünde korkunç katliamlar işlenmiştir. Muhalifler elli Afrikalı paralı askeri orda katletmişlerdir. Aslında muhalifler şiddete eylemlerin ilk günlerinde başlamışlardır. Ayaklanmaların ilk günlerinde Derne, Bingazi ve El-Bayda'da yakalanan askerler ayaklanan halk ve muhalif gruplar tarafından öldürülmüşlerdir. Genellikle Afrikalı paralı askerler öldürülmüştür. Bazıları ölene dek dövülmüş bazıları da asılmıştır. Derne'de çok sayıda rejim askeri öldürülmüştür. Muhalefet güçleri, kontrol ettiği alanlarda yüzlerce kişiyi gözaltına almıştır. Bu kişiler arasında Kaddafiye bağlı askerle ve siviller olmuştur. Muhalifler Kaddafi'nin onları uyguladığı yöntemin aynısını Kaddafi taraftarlarına uygulamışlardır. Muhalifler tutukladıkları arasında polisler, Devrimci komite üyeleri ve devrim muhafızları bulunmaktadır. Bingazi ve Misrata'da Kaddafi'ye bağlı askerlerin çoğunun tutukluluk hali devam etmiştir. Kaddafi destekçileri kemerle, metal çubuklarla, hortumlarla dövüldükten sonra elektrik şokuna maruz kalmışlardır. Ayrıca tecavüz edilenlerde

olmuştur. Mağdurlar iddia edilen suçları kabul edene dek dövülmüşlerdir. Kabul ettikten sonra da cezalandırmak amacıyla şiddete maruz kalmışlardır. Gözleri bağla bir şekilde sorgulanan tutuklular, işkence ve baskı altında ifadeleri okumalarına izin verilmeden imzalamak zorunda kalmışlardır. İşkenceden ağır hasarlar alan tutuklular hastanelere götürülmede geciktirilmiştir. Hatta hastaneye götürüldükleri sırada da intikam almak isteyen sivillerce vurulmuşlardır (Amnesty, 2011: 71).

Yasal işlerden sorumlu UGK üyesi Dr.Salwa Dghili, muhaliflerin basınına yetkililerin tutuklular konusunda kurallara uyduğunu ve kurallara uymayan kişilerinde cezalandırılacağını ifade etmiştir (<https://www.opednews.com/populum/link.php?id=132460>). UGK yetkilileri, cezaevi koşullarını iyileştirmek ve suistimallerin tekrarlanmasından kaçınmak için adımlar atmaya isteklilerdi ancak soruşturma yapılması ve sorumluları adalete teslim edilmesi konusunda isteksiz bir duruş sergilemiştir. Libya'da gerçekleşen olaylar özgürlük savaşından çok bir öç alma savaşına dönüşmüştü. Kaddafi'nin muhaliflere yaptığı şiddetin aynısını muhalifler rejime uygulamaya çalışıyorlardı. Muhalif savaşçılar her türlü silahı kullanmaktan kaçınmamışlardır. Misrata'dan ve Libya'nın doğusundan grad roketleri fırlatılmıştır (<https://www.ibtimes.com/libya-conflict-fight-misrata-photo-707189>).

Ten renginden dolayı şiddete maruz kalan Sahra altı Afrika kökenli vatandaşlar da olmuştur. Masum olmalarına rağmen ten renklerinden dolayı Kaddafi'nin paralı askerleri gibi muamele edilmiş ve çok sayıda kişi bu yüzden öldürülmüştür. Libya'daki yabancı uyruklular ayaklanmalardan önce çok daha kötü muamelelere maruz kalmışlardır. Kaddafi hükümeti, sığınma talep etme ve sığınma hakkını tanımayı reddetmiş ve uluslararası koruma haklarına sahip bireyler ile ekonomik göçmenler arasında ayırım yapmak için hiçbir çaba göstermemiştir. Kaddafi'nin hükümeti, mültecilerin sığınma taleplerini reddetmiştir. Libya'daki mülteciler, sığınmacılar ve göçmenler korkunç koşullar altında tutuklanma ve gözaltına alınma tehdidi altında yaşamıştır. Mülteciler ve göçmenler gözaltı merkezlerinde dayak ve işkence görmüşlerdir. Özellikle Sahra altı Afrikalılar, işçi olarak kullanılmış, emekleri sömürülmüş ve ırkçı söylemlere maruz kalmışlardır. Yetkililer tarafından bu tür istismarlar tolere edildiği için yabancılar savunmasız kalmıştır. Bu suçları işleyenlere asla ceza verilmemiştir. Kaddafi rejime bağlı askerlere ve sivillere zarar gelmemisi için muhaliflere karşı ön cephede sahra altı Afrika'dan getirdiği paralı askerleri göndermiştir. Özellikle UGK'nin kontrollü sağladığı bölgelere gönderilmişlerdir. Halk

hareketlerinden çok önce sıkça görülen ırkçı ve yabancı düşmanlığı saldırıları, hukukun ve düzenin dağılmasıyla daha da artmıştır (https://fpif.org/migrant_workers_in_libya/). Seyfülislam, 20 Şubat 2011'de devlet kanalında yaptığı bir konuşmada ayaklanmalardan yabancıları kullanan muhalifleri suçlamıştır. Bu konuşma yabancı uyrukluları daha fazla saldırı riski altında bırakmıştır. Şubat 2011'in sonlarına doğru El-Bayda, Derne ve Misrata muhaliflerin kontrolüne geçtiğinde, 17 Şubat devrimcileri ten renginden dolayı paralı asker olarak gördükleri kişilerin evlerine saldırılar düzenlemiş, yakalıklarını linç edip öldürmüşlerdir (<https://www.bbc.com/news/world-africa-14891913>). Bazıları koyu tenli olmalarından dolayı paralı askerler olarak görülmüş ve öldürülmüştür. Muhafiden olan tanıklar, doktorlar, savcılar ve sağlık görevlileri öldürülenler hakkında herhangi bir bilgi vermemişlerdir. Bu yüzden linç edilenlerin sayısı tespit edilememiştir. El Bayda'da yaklaşık yirmi kişinin öldürüldüğü tespit edilmiştir. Şiddet iki taraflı devam ederken uluslararası camia halkı koruma konusunda geç kalmıştır ve hatta bu konuda başarısız olmuştur. Saldıraya açık bölgelerde yaşayan binlerce kişi kaçmaya çalışmıştır. Ayaklanmalardan hemen sonra binlerce yabancı uyruklu insan daha güvenli bir yer bulmak için ülkeden kaçmışlardır (https://fpif.org/migrant_workers_in_libya/).

Sahra altı Afrikalılara karşı saldırılar artınca yaklaşık bin beş yüzü botlarla ve gemilerle kaçmıştır. Çatışmalar çok daha şiddetlenince yaklaşık yirmi yedi bin kişi kurtarma gemileriyle İtalya ve Malta'ya taşınmıştır. AB üyesi ülkeler, mültecilerin, sığınmacıların ve göçmenlerin insan haklarına yıllar boyunca sözde hizmet vermelerine rağmen, Libya'da çatışmadan kaçan ve güvenli bir bölgeye ulaşmak isteyen insanlara yeterince yardım edilmemiştir. AB, BM Güvenlik Konseyinin sivillere korumaya yönelik aldığı 1970 nolu kararı desteklemiştir. Fakat mültecilerin, sığınmacıların ve göçmenlerin sadece % 2 'sini almıştır (<https://www.unhcr.org/4dc939c86.html>).

Avrupa ülkeleri, Kuzey Afrika'daki istikrarsızlıktan kaynaklanan mültecilerin ve göçmenlerin akışı ile ilgili endişelerini dile getirmişlerdir. Bu yüzden Kaddafi hükümeti ile bazı zaman dilimlerinde işbirliği bile yapmışlardır. Halk hareketlerinin başlamasından bu yana birçok insan, Libya'dan Akdeniz kıyılarına ve Avrupa kıyılarına kadar tehlikeli hatta ölümcül yolculuklar yaptılar. AB ve NATO, bu insanların güvenli bir şekilde kıyılara ulaşması için gerekli hiçbir önlemi almamışlardır. Deniz yolculuklarında yaklaşık bin beş yüz kişi can vermiştir. Bazı tekneler yolculuğa elverişli olmamasına rağmen yola çıkmıştır. 25 Mart 2011'de Libya'dan yola çıkan eski bir tekne yola çıkar çıkmaz arızalanmış ve deniz içinde iki hafta boyunca dalga yönünde

hareket etmiştir. Bu süre zarfında teknede bulunan yetmiş iki kişiden dokuzu hayatta kalmıştır. Yolcular arasında olan iki bebek de can vermiştir (<https://www.hrw.org/news/2011/05/10/nato-investigate-fatal-boat-episode>). Bu çatışma ortamında her iki taraftan da çok sayıda kayıplar oldu. Sivil kayıpların artması sonucu NATO askeri operasyonlarını artırmıştır. NATO'nun müdahalesi sonrası Kaddafi cephesi zayıflamaya başlamıştır.

4.9 Kaddafi'nin Ölümü

NATO'nun daha önce bulunan kritik hedeflere yönelik hava bombardımanlarının artmasından kısa bir süre sonra, 22 Ağustos 2011'de muhalif kuvvetler Trablus'a girmiş ve şehri ele geçirmiştir. Trablus muhalifler tarafından ele geçirildikten sonra savaşın odak noktası Kaddafi'nin ele geçirilmesi olmuştur (Campbell, 2013: 161).

20 Ekim 2011'de Kaddafi, doğum yeri olan Sirte'den bir konvoy ile kaçarken NATO'nun hava saldırısına uğramıştır. Bu müdahale sonrası muhalifler tarafından ele geçirildikten sonra trajik bir şekilde linç edilmiş ve öldürülmüştür. Kaddafi öldürdüğünü söyleyen Sened Sadık Ureybi adında bir gençtir. 1989 Bingazi doğumlu Ureybi, babasının yaşlılığı ve ailesinin yoksulluğundan dolayı okulu bırakmak zorunda kalmıştır. Ureybi, bir konuşmasında Kaddafi'ye olan nefretimizi anlamanız için Libya'lı olmanız gerekmektedir. Kaddafi, halkına 42 yıl boyunca dini ve siyasi baskı uygulamıştır. Kaddafi gözünü kırpmadan kendi vatandaşlarının binlercesi katletmiştir. Kaddafi'nin oğlu Saadi, İsviçre'de bir gecede Amerikalı bir şarkıcıya 5 milyon dolar vermiştir. Fakir zavallı halkın milyonlarca dolarını eğlence yerlerinde harcamışlardır (<http://www.stuff.co.nz/world/africa/4740913/Inside-the-world-of-Gaddafis-son-Saadi>). Ureybi, Sirte'de Kaddafi'yi el-Hadra mahallesinde görmüştür. Kaddafi yakaldığında güçlü bir tokatla yere sermiştir. Kaddafi Ureybi'ye sen benim oğlumsun ben senin baban yerindeyim demişse de nafile öfkesi birikmiş olan Ureybe, Kaddafi'nin ellerini bağlayıp arabanın kaputunun üstüne koymuştur. Onu kendisi yakaldığı için Bingazi'ye götürmek istemiştir fakat isyancılar içersinde bir grup onu Misrata'ya götürmek istemiştir. Kaddafi'nin Bingazi'ye götürülmesi teklifi kabul edilmeyince Ureybe silahını çıkarıp orda Kaddafi'nin göğsüne iki kurşun sıkarak öldürmüştür. Kaddafi Ureybe'nin amcalarından birini sebepsiz yere idam etmiştir. Ureybe Kaddafi öldürerek öcünü aldığını ifade etmiştir (http://www.ydh.com.tr/HD9414_kaddafinin-katilinin-diliyle-cinayetinin-ayrintilari.html).

4.10 Kaddafi Sonrası Libya

Kaddafi sonrası, Haziran 2012 yılında ilk demokratik seçimler yapılmış ve kısmen başarılı olunmuştur. %60 oranında bir katılımı barışçıl bir şekilde düzenlenen seçimde Ulusal Geçiş Konseyinden Genel Ulusal Kongre'ye (GUK) geçiş sağlanmıştır. Fakat İslami gruplar seçimlerde halktan yeterli desteği alamamış ve yeni mecliste bulunan 80 koltuktan sadece 19'unu alabilmişlerdir. İslami grupların milisleri daha sonra sorunlara yol açacak olan siyasi sürecin dışında kalmışlardır. Yeni hükümet, kalıcı ve istikrarlı bir barışın sağlanması için aşılması gereken bir takım zorluklarla karşı karşıya kalmıştır. Kaddafi'den sonra, en önemli sorunlardan biri UGK tarafından oluşturulan ordunun ülke içinde güvenliği sağlayamaması olmuştur. GUK milisleri silahsızlandırmayı ve askerleri topluma entegre etmeyi başaramamıştır. El Kaide ile bağlantısı olan bazı İslami gruplar bu güvenlik boşluğundan yararlanarak bazı bölgelerde yer edinmişlerdir. Bu dönemde işsizliğin yüksek olması sebebiyle milislere katılım artmıştır. Bu faktörler yüzünden ülke sürekli bir seferberlik halinde olmuştur. Halk hareketlerinden ve iç savaştan sonra Kaddafi rejimiyle birlikte, zayıf olan devlet yapılanması da sonlanmıştır. Kaddafi sonrası, Libya içinde bir bütün olma çabaları sonuçsuz kalmıştır. Geçiş döneminde farklı görüşler ortaya çıkmıştır. Bu farklı görüşler Kaddafi yanlısı milis kuvvetler ile devrimci gruplar arasında olmuştur (Erdağ, 2017: 33). Kaddafi'nin ölümüyle oluşan otorite boşluğu, devamlı yarış halinde olanlar tarafından doldurulmaya çalışılmıştır.

Etnik gruplar arasındaki çatışmalar ve şiddet Kaddafi'den sonra daha yaygın hale gelmiştir. GUK Libya'da düzeni tesis edememiş ve çatışma ortamını bitirememiştir. Bunun nedeni devletin bütün muhalif gruplarını orduya entegre etme çabası olmuştur. Milisler ve devrimci gruplar belli bir etnisiteye bağlı olarak ortaya çıkmıştır ve bu yüzden kendi kökenlerinin çıkarları ulusal çıkarların üzerinde görülmüştür. Bu nedenlerden dolayı merkezi yapısı güçlü bir devlet oluşturulamamıştır. Devrim sonrası kurulacak yeni düzende Kaddafi döneminde görev yapmış devlet görevlileri ve elitlerin yeri tartışma konusu olmuştur (Wilson, Tarihsiz: 15).

Siyasal düzende etkin olmaya gayret eden İslami oluşumlar ile diğer tarafta İslami oluşumlara mesafeli duran kesimler arasındaki fikir ayrılıkları ulusal bütünleşmeyi sekteye uğratmıştır. 2013 yılında kabul edilen yasa kutuplaşmayı ve şiddeti artırmıştır. Yasanın kutuplaşmayı keskinleştirmesinin nedeni, tüm devlet kurumlarının ve yasama

unsurlarının İslam Hukukuna göre düzenlenmesidir. Bu yasa geçmiş dönemlerde devlet kademesinde görev almış kişilerce ve İslam Hukukuna karşı olanlarca kabul edilmemiştir. Bu farklılaşma, daha sonra ülkenin iki parlamentolu yapısının siyasal kimliğini de belirleyen en önemli ayrımlardan birisi olmuştur (Eriksson, 2016: 821).

Kaddafi'nin devrilmesinin ardından milisler arasında olan nispeten küçük çaplı çatışmalar, İslamcılar ve Milliyetçiler arasındaki dini ve ideolojik bir mücadeleye dönüşmüştür. 2014 yılına gelindiğinde Libya'daki çatışmalar yeni bir boyut kazanmış ve Kaddafi rejiminde çeşitli görevlerde bulunmuş olan emekli Tümgeneral Halife Hafter, Mayıs 2014'te Libya'nın İtibarı ismini verdiği askeri operasyonu başlatmıştır. Bu operasyon ülkedeki İslami gruplara yönelik olmuştur (Fraihat, 2016: 31).

Mayıs 2014 tarihinde Hafter güçleri ve müttefik aşiretler başkent Trablus'a girmiştir (Eriksson, 2016: 821). Bu operasyonlar sonrasında Hafter'e karşı Trablus'ta 'Libya Şafağı' isimli koalisyon oluşmuş ve karşı ataklar başlamıştır. Çatışmalar Berberiler ve Arap kabilelerin desteklediği Hafter kuvvetleri ile İslami gruplar arasında olmuştur. Hafter, ayrıca Libya'daki İslami grupları Şeriaat yasalarıyla kapsamlı bir İslam devleti kurmak isteyen Irak ve Şam İslam Devleti örgütüne bağlı olmakla suçlamıştır. Sonuç olarak, zayıf devlet yapılanmasının mirası olan çatışmalar Kaddafi sonrası anti İslamcı Hafter kuvvetleri ile İslami kesim arasında da devam etmiştir (Fraihat, 2016: 31).

BEŞİNCİ BÖLÜM

5. SONUÇ, BULGU VE ÖNERİLER

Libya'nın toplumsal düzeninin temelinde halkların gruplaşmasına izin veren ve bir sosyal örgütlenme şekli olan kabileler vardır. Kabilelerin çoğunluğu tek bir coğrafi bölgede yoğunlaşmıştır. Kabile üyeleri kabilelerine güçlü bir sadakat duygusuyla bağlıdırlar. Libya'da kabileler arasında dayanışma, ılımlılık ve hoşgörü egemen olmuştur bu yüzden kabileler ayrımcılığı redderek toplumun dağılmasını engellemeye çalışmışlardır. Araplar ve Berberiler gibi büyük kabileler, siyasal ve toplumsal hayatta etkilidirler. Kabileciliğin olduğu yerde iç karışıklıklar çıkarmak oldukça kolaydır. Kabileler arasındaki çatışmalardan yararlanmak basit bir politik durumdur. Kaddafi iktidara geldikten sonra, tıpkı Kral İdris Senusi'nin yaptığı gibi kendine yakın olan kabileleri destekleyip muhalif kabileleri zayıf bırakarak varolan kabileler arası çatışmaları devam ettirerek politik gücünü korumayı amaçlamıştır.

Kaddafi, Libya'nın mevcut politik sistemini değiştirip, kendi yazdığı, Sosyalizmin ve İslam'ın sentezi olan, Yeşil Kitap doğrultusunda hareket ederek toplumu, ekonomiyi, yönetimi ve halkın yaşamının tüm yönlerini devlet kontrolü altında tutmaya çalışmıştır. Bu politika gerçekleştirmek için öncesinde Zawara beyanı ile kendine muhalif olabilecek aydınları, yazarları ve gazetecileri tutuklatmış aynı zamanda siyasi parti faaliyetlerini yasaklamıştır. Bunun sonucunda kendi görüşlerini dile getiremeyen İslami muhalif gruplar ayaklanmalar ve isyanlar şeklinde tepkilerini göstermişlerdir. Ülke içinde meydana gelen bu isyanları kontrol altına almak için Kaddafi bu İslami gruplar arasında Sunni Selefî düşmanlığı oluşturarak, bir çatışma ortamı yaratmış ve bu grupları kendine tehdit olmaktan çıkarmıştır.

Kaddafi, çeşitli terör gruplarını finanse ettiği için uluslararası boyutta itibar kaybetmiş ve Batılı güçler tarafından Libya'ya ekonomik yaptırımlar uygulanmıştır. Bu yaptırımlar sonucunda neredeyse tek gelir kaynağı petrol olan Libya, ekonomik anlamda çok zor durumda kalmış ve bu durum ülkede iç çatışmaları artırmıştır. Libya'da ekonomik yolsuzluklar sebebiyle ayaklanan halk, Arap Baharında etkisiyle Kaddafi devirmek için protestolar düzenlemiştir. Böylelikle Libya'daki çatışmalar siyasi boyut kazanmış ve ülke geneline yayılmıştır. Kaddafi'nin oluşturduğu zayıf devlet yapılanmasından dolayı çatışmalar, silahlanan muhalifler ile rejim arasında silahlı bir iç savaşa dönüşmüştür. Kaddafi'nin rejimin ayakta tutmak için uyguladığı bu çatışma ortamları kontrol edilememiş ve şiddet had safhaya ulaşmıştır. Bu iç savaş sırasında

Kaddafi muhaliflerce ele geçirilip öldürmüştür. Böylelikle Kaddafi dönemi sona ermiştir.

Bu çalışmada Kaddafi sonrası Libya'da çatışmaların şiddetlenmesinde Kaddafi dönemi oluşturulan zayıf devlet yapısının etkisinin devam ettiği görülmüştür. Kaddafi'nin rejimi ayakta tutmak için oluşturduğu kaos ortamı Kaddafi sonrasında da devam etmiştir. Varolan zayıf devlet yapılanması Kaddafi'nin ölümüyle sonlandığı için bu çatışma ortamları sonlandırılmamıştır. Arap Baharı edasıyla demokrasi ve özgürlük için ayaklanan Libya halkı için Arap Baharı Libya kışı olmuştur.

Çalışmanın diğer bir hipotezi olan Kaddafi'nin kabileler üzerinde uyguladığı böl yönet sisteminin günümüz Libya'sında etkilerinin devam etmesi şiddet ve ekonomik eşitsizlik ortamını etkilediği görülmüştür. Kaddafi, kendine yakın kabileleri destekleyerek ülke içerisinde eşitsiz bir ortam yaratmayı başarmış ve kabileler arası rekabeti tetiklemiştir. Kral İdris'i devirdikten sonra İdris'e yakın kabileleri ve doğu bölgesini petrolden elden edilen gelirden mahrum ederek kabileler arası düşmanlığı hat safhaya ulaştırmıştır. İş sahası genişlemiş olmasına rağmen Kaddafi kendisine sadık olmayan kabilelerden eleman istihdam etmek yerine sahra altı ülkelerden gelen göçmen işçileri almayı tercih etmiştir.

Çalışmadan çıkarılan bulgu ise Kaddafi'nin istihdam ettiği yabancı göçmen işçi üzerinden başka bir kaos ortamının oluştuğudur. Kaddafi döneminde Devlet istihdamından mahrum bırakılan kabileler ile yabancı göçmen işçi düşmanlığı ortaya çıkmıştır.

Libya iç savaşının ve bazı etnik çatışmaların bitmesi için bazı önerilerde bulunabilir:

Suriye'de Türkiye ve Rusya garantörlüğünde oluşturulan Güvenli Bölge benzeri bir yapı Libya'da da oluşturulabilir. Böyle bir yapı oluşturulurken Libya üzerinde etkin olacak ülkeler ile söz birliği yapılması gerekebilir. Detayları girecek olursak, bu etkin ülkeler önderliğinde Libya'daki silahlı gruplar silahsızlandırılıp veya içlerinden düzenli bir ordu oluşturulabilir. Libya için biraraya gelen bu etkin ülkeler Birleşmiş Milletlerin barış gücü desteğini de alarak daha başarılı sonuçlar elde edebilirler.

Başka bir öneride bulunacak olursak, Libya Berberilerin yoğun olduğu güney bölgesi (Fizan), Demokratların etkin olduğu doğu bölgesi (Sireneyka) ve İslami grupların etkin olduğu Batı bölgesi (Trablus) şeklinde eskiden olduğu gibi eyaletlere ayrılabilir. Bu üçlü eyalet sistemine geçiş süresince eyaletler arası herhangi bir çatışmaya sebebiyet vermemek için yine birkaç ülkenin desteğiyle eyaletlerin oluşturulması ve kendi içlerinde yönetim mekanizmasının kurulması sağlanmalıdır.

Bu üçlü eyalet sistemi oluşturulduktan sonra, Eyaletler arasında bir barış anlaşması imzalanıp, çatışan tüm taraflarca işlenen suçları tanımak ve uzlaşmak üzerine ulusal bir komisyon kurulmalıdır.

Önerilerden herhangi birinin gerçekleşmesi durumunda, ulusal birliğin temelini atmak ve etnik çatışmaları taban seviyesinden çözmek için yerli uzlaşma yöntemleri kullanılmalıdır.

Bu öneriler doğrultusunda uzun bir zaman diliminde Libya'da ulusal uzlaşşı sağlanabilir. Fakat bu süre zarfında ne Batı tarafından ne de İslami Gruplar tarafından Libya'nın bütünleşmesine zarar verecek herhangi bir eylem yapılmamalıdır. Bu konuda söz Libya'nın bütünleşmesini isteyen ülkelere düşmektedir.

KAYNAKÇA

- Aktaş, M., 2016, Dünya Siyasetinde Afrika 3: Libya'ya İnsani Müdahale ve Sonuçları, Nobel Akademik Yayıncılık Ankara.
- Alhony, S., (2001), Libyan Desert, Knowledge House, Tripoli.
- Al-Shobaki, M., (2000), Problems of the Lockerbie Case Before the Security Council, Dar Al-Jamahiriya for Publishing and Distribution, The Benghazi.
- Anderson, L., "Religion and State in Libya: The Politics of Identity", *Annals of the American academy of Political and Social Science*, 1986/483 (1), pp.61-72.
- Ata, F. K., (2013), "Libya'ya Müdahale ve Uluslararası Hukuk", Türk Dış Politikası, Cilt:3, II. Baskı, ed.Baskın Oran, İletişim Yayınları, İstanbul.
- Ayoub, M., (1987), Islam and the Third Universal Theory: the religious thought of Muammar al-Qadhdhafi, KPI, London.
- Bearman, J, (1986), Qadhafi's Libya, Zed Books Inc. UK.
- Berry, L., (1989), "Historical Setting", Libya: A Country Study, Area Handbook Series, <https://apps.dtic.mil/dtic/tr/fulltext/u2/a286234.pdf>, (06.07.2019).
- Boyle, F. A., (2013), Destroying Libya and World Order: The Three-Decade U.S. Campaign to Terminate the Qaddafi Revolution, Clarity Press, Atlanta.
- Break, M., (1988), The Ancient History Of Libya, Dar Al-Huda Press, Libya.
- Burak Bilgehan Özpek, En Uzun On Yıl: 11 Eylül Sonrası Ortadoğu, *Ortadoğu Etütleri*, 2012/3 (2), ss.183-215.
- Caner, Cantürk, Şengül, Betül, "Devrimler, Kaos Ve İstikrar Arayışları İçinde Libya: Tarihsel Ve Yapısal Bir Analiz", *Uluslararası Afro-Avrasya Araştırmaları Dergisi*, 2018/3 (6), ss.45-70.
- Ceviz, N., "Libya'nın Tarihine Kısa Bir Bakış", *Ortadoğu Analiz*, 2011/3 (27), ss.80-90.
- Chivvis, C. S., & Martini, J., (2014), Libya After Qaddafi: Lessons and Implications for the Future, RAND Cooperation, California, https://www.rand.org/content/dam/rand/pubs/research_reports/RR500/RR577/RAND_RR577.pdf, (05.07.2019)
- Cicioğlu, F., Arap Baharı ve Yeni Ortadoğu, *Bilgi Sosyal Bilimler Dergisi*, 2013 (2), ss. 1-4.

- Cresti, F., (2017), *Colonialism and the Modern State in Libya: a Difficult Legacy*, Edited by Arturo Varvelli, *State-Building in Libya: Integrating Diversities, Traditions and Citizenship*, ResetDoc Press, Roma.
- Daban, C., (2017), *Dekolonizasyon Süreci ve Sonrası Afrika*, Açılım Yayınları, İstanbul.
- Davis, B. L., (1990), *Qaddafi, Terrorism And The Origin of The U.S. Attack On Libya*, Greenwood Publishing Group, New York.
- Dhont, F., “The Historical Figure of Omar Al-mukhtar and Islamic Martyrdom in Indonesia”, *Al-Jami‘ah Journal of Islamic Studies*, 2012/50 (1), pp.75-96.
- Doğan, Gürkan, ve Durgun, Bülent, “Arap Baharı Ve Libya: Tarihsel Süreç ve Demokratikleşme Kavramı Çerçevesinde Bir Değerlendirme”, *Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 2012/1 (15), ss.61-90.
- Elmangoush, Najla, *Customary Practice and Restorative Justice in Libya: A Hybrid Approach*, The United States Institute of Peace, Special Report 374, Washington, 2015, <https://www.usip.org/sites/default/files/SR374-Customary-Practice-and-Restorative-Justice-in-Libya-A-Hybrid-Approach.pdf>, (06.07.2019).
- Erdağ, R., (2017), *Libya in the Arab Spring: From Revolution to Insecurity*, Palgrave Mcmillian, New York.
- Erdurmaz, S., (2011), *Libya Arap Baharının Solan Yüzü*, Berikan Yayınevi, Ankara.
- Eriksson, M., *A Fratricidal Libya: Making sense of a conflict complex*, *Journal of Small Wars & Insurgencies*, 2016/27 (5), pp.817-836.
- Fraihat, I. (2016), *Unfinished revolutions Yemen, Libya, and Tunisia after the Arab Spring*, Yale University Press, New Haven ve Londra.
- Hagger, N., (2009), *The Libyan Revolution It’s Origins and Legacy*, O Books, UK.
- Haimzadeh, P., (2011), *Au coeur de la Libye de Kadhafi*, JC Lattès, https://www.academia.edu/3826089/Patrick_Haimzadeh_Au_coeur_de_la_Libye_de_Kadhafi , (05.07.2019).
- Hamilton, Richard F. & Herwig Holger H. (2003), “World Wars: Definition and Causes”, (ed.) Richard F. Hamilton and Holger H. Herwig, *The Origins of World War I*, Cambridge University Press, United Kingdom.

- Harris, L. C., (1986), *Libya: Qadhafi's Revolution and the Modern State*, Westview Press, London.
- Joff , G., The Arab Spring in North Africa: Origins and prospects, *Journal of North African Studies*, 2011/16 (4), pp.507-532.
- Karpat, K. H., (2011), Osmanlı'dan G n m ze Ortadoğu'da Millet, Milliyet ve Milliyet ilik, Timaş Yayınları, İstanbul.
- Mahmoud, N., (1999), *Geography of Libya*, Dar Al-Mansour, Burka.
- Majid al-Hamawi, "Lockerbie bean Alseasa wa Alkanon", *The University of Damascus Journal*, 2001/17 (2), pp.123-144.
- Mangan, Fiona, Christina Murtaugh, "Security and Justice in Postrevolution Libya: Where to Turn?", The United States Institute of Peace, 2014 (100), https://www.usip.org/sites/default/files/PW100-Security_and_Justice_in_Post-Revolution_Libya.pdf , (06.07.2019).
- Marquise, R. A., (2006), *Evidence and the Lockerbie Investigation*, Algora Publishing, New York.
- Mattes, H., (1987), Libya's Economic Relations as an Instrument of Foreign -Policy. In B. Khader & B. El-Wifati (Eds.), *The Economic Development of Libya*, Croom Helm., London.
- Metz, H. C., (2004), *Libya*, Kissenger Publications, Montana.
- Montreal Convention, (1992), Provisional Measure In The Case Concerning Questions of Interpretation and Application of the 1971 Montreal Convention Arising From The Aerial Incident at Lockerbie (Libya v. the United States), pp.665-666.
- Nadhım, M, (2016), Arap Baharında Sancılı Bir Devrim: Libya, Yayınlanmamış Lisans Bitirme Tezi, İ  İktisat Fak ltesi, Siyaset Bilimi ve Uluslararası İlişkiler B l m , İstanbul.
- Olıvıeri, E., (2011), *Libya Before and After Gaddafi: An International Law Analysis*, Universita Ca'Foscari Venezia, Lisans Tezi, Venedik.
-  zl k, E., (2007), "Orta Doğu İstisnacılığı: S m r n n yeni Keşif Yolu", *Akademik Ortadoğu*, 2007/2 (3), ss.141-164.

- Plachta, M., (2001), "The Lockerbie Case: The role of the security council in Enforcing the Principle Aut Dedere Aut Judicare", *Eorupan Journal of Internatiional Law*, 2012/12 (1), pp.125-140, < <https://doi.org/10.1093/ejil/12.1.125>> (06.07.2019).
- Prashad, V., (2012), Arab Spring, Libyan Winter, AK Press, Oakland.
- Qaddafi, M., (1983), The Green Book, Jerusalem International Pub., Tripoli.
- Said, M., (1997), The Date of Cyrenaica, Libya, Dar Al-Huda.
- Salah Hassanien Abd El-Aziz, Evaluation of land suitability for main irrigated crops in North-Western Region of Libya, *Eurasian Journal Soil Sciences*,2018/7 (1) , pp.73-86.
- Schiller, J., (2009), Internet View of the Arabic World, Booksurge Publishing, South Carolina.
- Seta Raporu, (2011), Batı ve Kaddafi Makasında Libya, Seta Yayınları, Ankara.
- Silke, A., (2003), Terrorists, Victims and Societiy: Psychological Perspectives on Terrorism and its Consequences, Wiley, New York.
- St. John, R. B., (1987), Qaddafi's World Design: Libyan Foreign Policy 1969-1987, Saqi Books, London.
- Stanik, J. T., (2003), El Dorado Canyon: Reagen's Undeclared War with Qaddafi, Naval Institute Press, Maryland.
- Taşdemir, F., (2006), Uluslararası Terörizme Karşı Devletlerin Kuvvete Başvurma Yetkisi, USAK Yayınları, Ankara.
- Vandewalle, D. (1995a), The Libyan Jamahiriyya since 1969, In D. Vandewalle, (Ed.), Qadhafi's Libya, 1969-1994, New York: St. Martin's Press.
- Vandewalle, D., (1995), Qadhafi's Libya, 1969-1994, St. Martin's Press, New York.
- Vandewalle, D., (1995b), The Failure of Liberalization in the Jamahiriyya, In D. Vandewalle, (Ed.), Qadhafi's Libya, 1969-1994 (pp. 203-222), St. Martin's Press, New York.
- Vandewalle, D., (2012), A History of Modern Libya (2nd ed), Cambridge University Press, Cambridge.
- Weber, R. P., (1990), Basic Content Analysis (2nd ed.), Sage Publications, London.

Wilson, Alex, Tarihsiz, Libya: Civil War and the Fall of Qaddafi, Yayınlanmamış.

<https://www.clydeco.com/insight/article/article-2-of-4-understanding-libyan-production-sharing-agreement-framework>

(Erişim Tarihi:26.05.2019).

<http://www.higginsctc.org/patternsofglobalterrorism/2000pogt.pdf>

(Erişim Tarihi:17.02.2018).

<http://www.amnesty.org/en/library/info/MDE19/014/2011/en>

(Erişim Tarihi: 05.04.2019).

https://encyclopedia.1914-1918-online.net/article/italo-turkish_war_1911-1912

(Erişim Tarihi: 01.01.2019).

https://www.nato.int/cps/en/natolive/news_75649.htm

(Erişim Tarihi: 05.05.2019).

<https://www.nato.int/cps/en/natolive/news76776.htm>

(Erişim Tarihi:27.05.2019).

https://www.nato.int/cps/en/natolive/news_76776.htm

(Erişim Tarihi: 05.05.2019).

https://www.nato.int/cps/en/natolive/news_75639.htm

(Erişim Tarihi:05.04.2019).

<https://www.ibtimes.com/libya-conflict-fight-misrata-photo-707189>

(Erişim Tarihi: 05.05.2019).

<https://www.amnesty.org/en/documents/MDE19/006/2008/en/>

(Erişim Tarihi:31.03.2019).

<https://www.reuters.com/article/us-libya-east-stockpiles/libyas-abandoned-stockpiles-attract-smugglers-idUSTRE76044H20110701>

(Erişim Tarihi: 05.05.2019).

<https://www.opednews.com/populum/link.php?id=132460>

(Erişim Tarihi: 05.05.2019).

https://www.ntv.com.tr/dunya/kaddafinin-kalesi-dustu,X0mlwi19dEKXaSZ1O_RV

(Erişim Tarihi:27.05.2019).

http://www.ydh.com.tr/HD9414_kaddafinin-katilinin-diliyle-cinayetin-ayrintilari.html

(Erişim Tarihi:18.05.2019).

<https://www.bbc.com/news/world-africa-14891913>

(Erişim Tarihi 27.05.2019).

<https://www.bbc.com/news/world-africa-18062012>

(Erişim Tarihi:27.05.2019).

https://www.bbc.com/turkce/haberler/2011/02/110224_gaddafi_latest

(Erişim Tarihi:27.05.2019).

<https://www.iom.int/jahia/webdav/shared/shared/mainsite/media/docs/reports/MENA-Seven-Month-Report.pdf>

(Erişim Tarihi: 27.05.2019).

https://www.nato.int/nato_static/assets/pdf/pdf_2011_03/20110927_110311-UNSCR-1973.pdf

(Erişim Tarihi: 26.05.2019).

<https://www.telegraph.co.uk/news/worldnews/africaandindianocean/libya/8734171/Libya-rebel-describes-torture-and-starvation-at-hands-of-Gaddafi-loyalists.html>

(Erişim Tarihi: 27.05.2019).

<http://www.stuff.co.nz/world/africa/4740913/Inside-the-world-of-Gaddafis-son-Saadi>

(Erişim Tarihi:27.05.2019).

<https://www.globalsecurity.org/military/world/libya/religion.htm>

(Erişim Tarihi: 09.11.2018).

<https://www.omicsonline.org/open-access/a-review-of-libyans-economy-structural-changes-and-development-patterns-2151-6219-4-083.php?aid=21860>

(Erişim Tarihi: 26.05.2019).

<https://www.fes.org.ma/common/pdf/FES%20Libya%20English%20DEF.pdf>

(Erişim Tarihi:01.01.2019).

<http://www.washingtonpost.com/wp-syn/content/article/2007/>

(Erişim Tarihi:16.03.2019).

<https://www.reuters.com/article/us-libya-protest-abuses/factbox-gaddafi-rule-marked-by-abuses-rights-groups-say-idUSTRE71L1NH20110222>

(Erişim Tarihi:30.05.2019).

<https://www.amnesty.org/download/Documents/32000/mde190252011en.pdf>

(Erişim Tarihi: 31.03.2019).

<http://amnesty.org/en/library/info/MDE19/007/2010/>

(Erişim Tarihi:31.03.2019).

<http://www.adaletedavet.com/arap-bahari-nedir-nicin-basladi-ne-oldu-bitti-mi/>

(Erişim Tarihi: 22.06.2019).

<https://www.tarihiolaylar.com/tarihi-olaylar/arap-bahari-1304>

(Erişim Tarihi: 27.05.2019).

<http://www.aljazeera.com.tr/haber-analiz/asiretler-ulkesi-libya>

(Erişim Tarihi: 05.11.2018).

<http://www.amnesty.org/en/news-and-updates/report/libya-attacks-against-misratah-residents-pointwar-crimes-2011-05-05>

(Erişim Tarihi:27.05.2019).

<http://www.bbc.co.uk/news/worldafrica-12695138>

(Erişim Tarihi:08.04.2019).

<http://eplo.org/civil-society-dialogue-network.html>

(Erişim Tarihi: 17.03.2019).

<https://www.britannica.com/place/Libya#ref46541>

(Erişim Tarihi: 04.11.2018).

<https://www.amnesty.org/en/search/?contentType=2561>

(Erişim Tarihi:05.05.2019).

<https://fanack.com/libya/society-media-culture/society/>

(Erişim Tarihi:07.07.2019).

<http://www.genderconcerns.org/country-in-focus/libya/the-situation-of-women-in-libya/>

(Erişim Tarihi:07.07.2019).

<https://www.haberturk.com/haber/haber/994716-trablusgarp-savasi>

(Erişim Tarihi:07.07.2019).

<https://www.heritage.org/index/country/libya>

(Erişim Tarihi:07.07.2019).

[https://www.nytimes.com/2011/01/22/world/africa/22sidi.html?pagewanted=all&_r=0%20\(last%20accessed%20](https://www.nytimes.com/2011/01/22/world/africa/22sidi.html?pagewanted=all&_r=0%20(last%20accessed%20)

(Erişim Tarihi:29.11.2018).

<http://www.hrw.org/news/2011/02/20/libya-governments-should-demand-end-unlawful-killings>

(Erişim Tarihi:28.05.2019).

<https://www.theguardian.com/world/2011/feb/25/twitter-facebook-uprisings-arab-libya>

(Erişim Tarihi:30.03.2019).

<https://www.nytimes.com/2011/03/22/world/africa/22times.html?pagewanted=all>

(Erişim Tarihi: 08.04.2019).

<http://www.hrw.org/news/2011/04/10/libya-government-attacks-misrata-kill-civilians>

(Erişim Tarihi:25.05.2019).

<http://www.hrw.org/news/2011/04/10/libya-government-attacks-misrata-kill-civilians>

(Erişim Tarihi:25.05.2019).

<http://www.hrw.org/news/2011/04/17/libya-indiscriminate-attacks-kill-civilians>

(Erişim Tarihi:29.05.2019).

<http://www.cpj.org/blog/2011/05/journalists-under-attack-in-libya.php>

(Erişim Tarihi:05.04.2019).

<https://www.hrw.org/news/2011/05/10/nato-investigate-fatal-boat-episode>

(Erişim Tarihi: 05.05.2019).

https://www.bbc.com/turkce/haberler/2011/11/111101_libya_cost_analysis

(Erişim Tarihi: 08.08.2019).

<https://www.hrw.org/news/2011/06/21/libya-government-using-landmines-nafusa-mountains>

(Erişim Tarihi: 05.05.2019).

<https://www.theguardian.com/world/2011/sep/12/murder-torture-both-sides-libyan-regime>

(Erişim Tarihi:27.05.2019).

<https://www.aljazeera.com/programmes/peopleandpower/2013/12/libya-renditions-20131217135659830443.html>

(Erişim Tarihi:31.03.2019).

<https://www.ekopangea.com/2017/09/08/sahra-colu/>

(Erişim Tarihi: 01.11.2018).

<https://www.aljazeera.com/programmes/aljazeeraworld/2018/02/libya-muammar-gaddafi-rendition-west-180206060413837.html>

(Erişim Tarihi: 31.03.2019).

<http://www.enfal.de/libya.htm>, (Erişim Tarihi: 09.11.2018).

<http://www.merip.org/mero/mero031609>, (Erişim Tarihi: 02.01.2019).

<https://www.cnnturk.com/2011/dunya/01/20/kendini.yakti.devrimin.sembolu.ordu/603903.0/index.html>

(Erişim Tarihi: 25.05.2019).

<http://search.ebscohost.com/>

(Erişim Tarihi:16.03.2019).

<https://www.unhcr.org/4dc939c86.html>

(Erişim Tarihi: 05.05.2019).

<https://tr.tradingeconomics.com/>

(Erişim Tarihi: 25.05.2019).

<http://unscr.com/en/resolutions/883>

(Erişim Tarihi: 26.05.2019).

<http://ntclibya.org/>

(Erişim Tarihi:27.05.2019).

<http://www.hrw.org/news//05/27/libya-rocket-attacks-western-mountain-towns>

(Erişim Tarihi:27.05.2019).

<https://ankasam.org/arap-baharinin-derin-celiskisi-libya-ornegi/>

(Erişim Tarihi:08.08.2019).

https://fpif.org/migrant_workers_in_libya/

(Erişim Tarihi:30.05.2019).

<https://fanack.com/libya/population/#ethnic>

(Erişim Tarihi:07.07.2019).